संगीतरघुनंदन

नं. १८५६

6122

F-70

60 rs missing

नं. ६ बहिरितमपत्रंनास्ति

संत॰ ॐश्रीगणेशायनमः श्रीसीतारामचन्द्रायनमः वंदेतत्पदकमलंयस्यमरंदःपुनातिजग
टी॰ दखिलम् उपलंरागलेशश्चेतनतांशीघ्रमानयति १ राजेन्द्रनंदनविलोचनचंचरीकसंसेव्य
१ मानवदनाम्बुरुहास्यवीचिभिः स्वीयप्रभाजितरमारुचिभिःपरीतंरामेश्वरीहृदिभजेनि
मिराजपुत्रीम् २ अशेषाज्ञानतिमिरविध्वंसनदिवाकरम् श्रीरामरामरसिकंजगत्त्राण
रतंनुमः ३ शारदाम्भोजवदनांशारदेन्दीवरेक्षणाम् नमामिशारदांदेवींशारदेन्दु
करप्रभाम् ४ सिंदूरपूरारुणगंडलाधरकलाधरम् संध्याम्बरमिवावन्देगानेश्वरम
हम्बपुः ५ सीतारामर``स्यंमांबोधयंतिहृदम्बुजे स्थिताप्तान्हरिरूपान्श्रीप्रियादास
गुरून्भजे ६ नत्वागौरीशपादाब्जंटीकाकाव्यस्यार्थचन्द्रिका श्रीरामरामरसिकविनोदा
यविधीयते ७ अस्यचाव्यग्रंथस्यपरमोत्तमत्वम् यद्यपिकाव्यप्रकाशेउत्तममध्यमाध
मभेदात्काव्यस्यत्रैविध्यमेवोक्तंतथाहि इदमुत्तममतिशयिनिव्यंग्येवाच्याद्ध्वनिर्बुधैःक
थितः अतादृशिगुणीभूतव्यंग्यंव्यंग्येतुमध्यमम् शब्दचित्रंवाच्यचित्रमव्यंग्यंत्ववरंस्मृ
तमिति तदुदाहरणानिच निःशेषच्युतचंदनंस्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधरो नेत्रेदूरमनं
जनेपुलकितातन्वीतवेयंतनुः मिथ्यावादिनिदूतिबांधवजनस्याज्ञातपीडागमे वा १

पीस्तात्प्रमितोगतास्तिनष्टनस्तस्यायमस्यान्तिकम् १ ग्रामतरुणेन तरुणयानवञ्जुलमंजा
रीसनाथकरम् पश्यंत्याभवतिमुहुर्नितरांमलिनामुखच्छाया २ स्वच्छन्दोच्छलदच्छ
कच्छकुहरच्छातेतराम्बुच्छटामूर्च्छन्मोहमहर्षिहर्षविहितस्नानाह्निकाह्नायवः भिद्यादु
द्यदुदारदर्दुरदरीदीर्घादरिद्रद्रुममद्रोहोद्रेकमहोर्मिमेदुरमदामंदाकिनीमंदताम् विनिर्ग
तंमानदमात्ममंदिराद्भवत्युपश्रुत्ययदृच्छयापियम् ससंभ्रमेन्द्रद्रुतपातितार्गलानिमी
लिताक्षीवभियामरावती ४ तथाप्यत्रप्रतिश्लोकेध्वनिभिर्ध्वनीनामुद्भवात्परमोत्तमत्व
मित्यलम् तदुक्तमलंकारकौस्तुभे ध्वनेर्ध्वन्यंतरोद्गारेतदेवखलूत्तमोत्तममिति अथच
मल्लिनाथरामायणादिभाषाग्रंथेषुसर्वसिद्धान्तादिसंस्कृतग्रंथेषुच यद्यपिमयाव्यंग्यार्थोभा
वप्रकाशितस्तथानभ्यसनेऽ तदिदंसंगीतरघुनंदनेनामस्वल्पंग्रंथमवगत्यग्रंथविस्तरभ
याल्लंकारादिविवेचनमपहायसंक्षेपतोगूढमगूढमितिद्विविधंव्यंग्यभावंचदर्शय
न्नर्थमात्रंकरोमि अनयैवरीत्याऽन्येष्वपिग्रंथेषुव्यंग्यादिसद्भिर्विलोकनीयम् नत्वकयो
स्वमुखेनस्वकृतेग्रंथेप्रशंसायुक्तेतिचेच्छृणुमदस्यममकथमीदृशग्रंथकरणसामर्थ्यंर
घुनंदनएवमदंतः प्रविश्यनिजंचरितमुच्चारितवानतस्तत्कृतस्यग्रंथस्यप्रशंसाकृता॥

नन्वस्य ग्रंथस्य रघुनाथस्य प्रणीतत्वेन तत्र तत्र विश्वनाथकृतत्वोत्कीर्तनविरोधस्तस्याविघ्नशंकाभावान्मङ्गलाचर
णाः संगच्छेतेति चेन्न मत्कर्त्तृकत्वेन मत्कृतत्वोत्कीर्तनसंगतेः मत्कर्त्तृकत्वे निर्विघ्नत्वाय शिष्टाचारप्रद
र्शनाय च मङ्गलाचरणोपपत्तेश्च अथ ग्रंथस्य प्रकटनं चिकीर्षुर्मंगलाचरति रामप्रेमेति रामस्य प्रेमैव पयो
धिः समुद्रस्तस्य वर्द्धने विधुश्चन्द्रः शृंगारस्य यः सारस्तस्यास्पदं निवासस्थानम् संसार एवार्णवः समुद्र
स्तस्मात्तारस्य तारणे तरिर्नौका मायैव तमोन्धकारस्तस्य दीपिका यथा दीपिका प्रसिद्धमन्धकारं नाशय
ति तथेयं मायामायेनाशयतीत्यर्थः विघ्ना एवाभ्राण्यस्याः सान्द्रखण्डस्य वर्षणकरी मङ्गलके जनिवासि

श्रीजानकीवल्लभाय नमः । रामप्रेमपयोधिवर्द्धनविधुः शृंगारसारास्पदं संसारार्णवदु
स्तारतारणतरिर्मायातमोदीपिका विघ्नाभ्रखण्डदववर्षणकरी कादंबिनी काप्यसौ मङ्गलके

नीम मम हृदयकमले निवसनशीला कापि प्रसिद्ध जनिवासिनी विजयतां श्रीजानकी सर्वदा १
कादंबिनीति विलक्षणा कादंबिनी मेघमाला एवंभूता असौ श्रीजानकी सर्वदा विजयतां निजोत्कर्षं
प्रकटयत्वित्यर्थः अत्र मङ्गलके जनिवासिनीति पदेन मद्धृदये निवसत्यनङ्गणविशिष्टा श्रीजानकी म
द्धृदयोद्भूतं काव्यमप्येतद्गुणविशिष्टं करोत्विति व्यज्यते तेन चैतद्ग्रंथस्य परमोत्तमत्वम् अत्र च रूपो
द्व्यं वैशिष्ट्यजन्यपदप्रधानार्थशङ्कानुद्भववत्तेनावस्काथनिः अत्र वक्ता कविस्तत्र वैशिष्ट्यं च सीताग
मरासविषयकप्रेमरूपं प्रमाणान्तरवेद्यं तत्तस्मात्तया च कविना बाहुल्याप्रतिपादनीया श्रीजानकी
न च प्रमाणान्तरवेद्यमभीष्टदातृत्वरूपं वैशिष्ट्यं तस्मात् ज्ञानवतां श्लोकोपात्तस्यार्थस्य मम काव्य

कीर्त्याःकीर्तिरिति कीर्त्याःलीलादेव्याअपिकीर्तिःलीलादेवीतयाभुवः भूदेव्याअपिभूःभूदेवी
तयाश्रियः श्रीदेव्याअपिउत्तमाश्रीः श्रीदेवी तयाचवाल्मीकीये श्रियः श्रीश्चभवेदग्र्याकीर्त्याःकी
र्तिः क्षमाक्षमेति तयाह्लादिन्यादयोयाः स्वशक्तयस्तन्यशक्तयस्ताभिः सेवितेपदचरणोयस्याःसा
मायाह्लादिर्यासांनामायादिकाःजडशक्तयस्तासांस्वामिनीप्रवर्तनकर्त्रीसर्वेषामपिकामदोरघु
पतिःश्रीरामचंद्रस्तस्यापिसर्वकामप्रदस्यापियाकामदाकामदात्रीसारासीश्वरीसीतामदीय
भणितिंचारुतांमाधुर्यादिगुणसंपन्नतांप्रापयतु अत्रसीतापदस्यायमर्थः साचलक्ष्मीः प्र
कीर्तिमा अकारोवासुदेवः स्याल्लकारस्तुपितामहः ऐकारःस्यान्महेश्वरइतिएकाक्षरकोशात्

कीर्त्याःकीर्तिरयोभुवोऽपिचतथाभूःश्रीःश्रियश्चाक्षमाह्लादिन्यादिमशक्तिसेवित
पदामायादिकस्वामिनी सर्वेषामपिकामदोरघुपतिस्तस्यापियाकामदासासीतात
नुतांमदीयभणितिंसेश्वरीचारुताम् २

साचअश्चअश्वश्चईश्वरोस्वपदेभ्यःसमाहारःसिःलक्ष्मीवासुदेवपितामहमहेश्वरम्तदिताग्रेतर्ष्यामितया
श्रासमीनेतिसीतापदस्येदंवैगयम् सर्वांतर्यामित्वविस्तारध्यन्तयामितयासर्वांतर्यामित्वमिति
तेनचहृदिमांप्रेरयित्वेमंग्रंथप्रादुर्भावयत्विति अन्य अत्रवक्तृवैशिष्ट्यजन्यपदप्रधानशाब्दशक्तु
वचस्तनोप्रार्थनारूपवस्तुध्वनिः अत्रकीर्त्याःकीर्तिरित्यादिविशेषणैःस्तवेस्यैरितमम्बुखप्रक
टितकाव्यमपिकीर्तिकरंतत्तथाभूप्रदंतथावर्ण्यप्रदंतयानिहितकारितयाकामप्रदंकरोत्विय
तिव्यज्यते तेनचअंथस्यजगदुपकारकत्वमिति रासेश्वरीतिपदेनचमदीयहृदयेरासप्रक

सं॰त॰
टी॰
३

3

श्रीरामचरितवर्णनेमस्त्वंविघ्नविनाशनंहनूमंतंप्रार्थयति सर्वक्लेशेति सर्वेयेक्लेशाः ग्रयवास
वैयेक्लेशाः एवमृणालानिकमलमूलानितेषांपाटनेउन्मूलनेपटुः प्रवीणः बलीमते भराजः मत्त
गजराजः सीतारामयोर्योवियोगः सएववह्निः तस्यशमनः शान्तिकर्त्तासावर्त्तकः प्रलयकालिकः वा
रिदोमेघः सौमित्रिलक्ष्मणस्तस्यततेरावणप्रहृतशक्तिजनितेतदेवराजरोगः राजयक्ष्मातस्यदमनः
वैद्यधन्वंतरिः एवंभूतः नाम्नाश्रीहनुमानहनूर्विद्यतेयस्यसहनुमानत्रप्राशस्त्यार्थेमतुप्टहनुरि
स्यर्थः स्मरराशरसरसिकः सदैवरामस्यरसिकः सर्वतोमारक्षतान् ग्रत्रसकलक्लेशानाहनुमत्तमत्तामथ्यो
पेतथाकमलमूलवत्कोमलत्वंव्यज्यतेतेनचतन्नाशनेहनुमतोऽस्यनायासेनेति मृणालोमूलनेचवीः
पिजीवाः समर्थाभवंतितत्रगजराजः सोऽपिमत्तः सपुनर्बलवान्समर्थोभवतीति किमुवक्तव्यमि।
सर्वक्लेशमृणालपाटनपटुर्मत्तेनराजोवलीसीतारामवियोगवह्निशमनः सांवर्त्तकोवारिदः।
सौमित्रीहतराजरोगदमनोधन्वंतरिर्वैद्यराट् नाम्नाश्रीहनुमान्सरामरसिकोमासर्वतोरक्षतु
तिभावः किंचगजोयावन्मात्रस्यलेकरेणग्रामोहितावन्मात्रस्यैवमृणालान्युन्मूलयतित्वसकल
तज्ञागस्य भवांस्तुयदात्वंमदासकलसंसारस्यक्लेशान्युगपदेवनिर्मूलयेरितिपटुताविशिष्टावि
लक्षणगजरूपकतयाव्यज्यते यतोभवानस्मत्स्वामिनोः सीतारामयोर्वियोगवह्निशमितवानतस्त
न्मासस्यममापितयोः साक्षाद्दर्शनरूपवियोगशमयेतिसीतारामेत्यादिवाक्येनव्यज्यते प्रशक्ति
विद्धलक्ष्मणारक्षणात्श्रीरामस्त्वयिपरमप्रसन्नोऽभूत्तस्मात्तस्यैवदासोऽहमेपिसुदयलव्यपा
त्वान्नरूपशत्रुपामोहितस्तादृशीकुर्य्याश्चेन्नहिपुनरूपकारेणश्रीरामस्त्वय्यपिप्रसन्नोभविष्यतीति
सौमित्रेत्यादिनाव्यज्यते हनुमानित्यनेनवीरोकपञ्जः तेनचस्वामिनोवीर्यादास्तीतिव्यज्यते ३

३

ग्रथवागधिष्ठात्रीत्वात्सरस्वतीं प्रार्थयति वीणापुस्तकेति वीणापुस्तके हस्तयोर्यस्याः सा मस्तके विधुर्यस्याः सा वीणा
पुस्तकहस्ता चासौ मस्तकविधुश्चेति कर्मधारयः शुक्लाब्जं श्वेतपुण्डरीकं आसनं यस्याः सा चेदं ऽस्य उल्लासः प्रका
शः तस्येव विलासो यस्य स चासौ हासश्च वदने यस्याः सा विद्वज्ज्ञैर्वेदिता शास्त्रैर्न्यायादिभिः अस्त्रैरङ्गादिरूपैः
समस्तैर्गायत्र्यादिमंत्ररूपैः प्रणवादिबीजरूपैर्वेदैश्च वेदः प्रणव एवाग्र इति भागवतोक्तेः विदिता ज्ञाता तत्त्व
स्वरूपिणीत्यर्थः विध्वस्ता विनाशिता विश्वस्य जगतो जडता यया सा एवंभूता वागीश्वरी वाचामीश्वरी सरस्व
ती दन्तोद्दामामहत्तीर्थीर्द्विदियेस्मिन्कर्मणे वै मामकीनवदने मम मुखे व वर्वर्त्तु अतिशयेन वर्त्तताम् वीणापुस्तकह
स्तेत्यनेन गानेकाव्यादिसकलशास्त्रेषु प्रवीणता तेन च ममाऽपि काव्यमधुरता पादसाधुता सालंकारता सर

वीणापु॰॰ कहस्तकविधुः शुक्लाब्जन्यासना चन्द्रोल्लासविलासहासवदना विद्वज्ज्ञैर्वेदिता
शास्त्रास्त्रसमस्तवेदविदिता विध्वस्तविश्वाजना दन्तोद्दामधिमामकीनवदने वर्वर्त्तु वागीश्व

सतासंपत्रकरोतिति व्यज्यते मस्तकविधुरेति कमलासनेति विशेषणद्वयेन आल्हादकत्वं तापनिवर्त
कत्वं च यथा त्वय्यस्ति तथा मदीये काव्येपि ते करोतीति प्रार्थना व्यज्यते हासवदनेति विशेषणेन तस्याः सदाप्र
सन्नता व्यंजिता तयाचयः प्रसन्नो भवति स प्रार्थनमात्रेणैव मनोरथं पूरयतीति व्यज्यते विद्वज्ज्ञैर्वेदितेति
विशेषणेन विद्वांसस्त्वत्प्रसादेनैव पाण्डित्यं लभन्त इति व्यज्यते विध्वस्तविश्वाजनेत्यत्र जनमेव विश्वस्य जडता
नेनाशयस्यहमपि विश्वास्मि त्वेवास्म्यतो मेन कापि चिंतेति भावः वागीश्वरीत्यत्रायं भावः वाचः सरस्व
त्याः ईश्वरी रामरासस्यास्या सरस्वती मया प्रार्थिता सतो मम मुखे स्थित्वा रामरासवर्णानि चिकीर्षुं मामत्र वर्णने
कारयतिति रामरासे सरस्वत्याः स्थितिरुक्ता सदर्शने संहिता योजयाहि वाणीनिस्य सरवीषूहादीनां पाणिः

॥ ५ ॥

आरसतान प्रदत्वाञ्छ्रंसस्तौति जयतीति रहविश्वनाथस्य मम ग्रंतरे हृदये गीतकारे गीतं संगीत रघुनंदनं नाम काव्यरूपं तत्करणशीलः प्रियाशुक्तः प्रियः अर्थात्सर्वेषां नदासः अदासः स्वामी इतिपक्षेन श्रीशिवशंभुसावदासस्वेति कर्मधारयः श्रीप्रियादासनामा गुरुरूपरघुवरः रघुश्रेष्ठः श्रीरामचंद्रः जयतीति सर्वोत्कर्षेण वर्तते अर्थात्रिजोत्कर्षप्रकटयतीति सच्चिदानंदघनावरदेषु वराः श्रेष्ठाः सर्वगुणशालिनी समकलकल्याणगुणशोभिना शृंगाररसः प्रियतामुक्तिरूपस्तस्य पालिनी सखी स्मिन्नवचरणेनप्राणयत्रवारकरणेन च पालनशीला एवंभूता मूर्तिर्यस्य सः सर्वजनवत्सलः सर्वेषु जनेषु वत्सलः श्रीनिशुक्तः सर्वदासर्वेजनाः वत्सलाः श्रीतिशुक्ताय स्मिन्सः समदर्शीत्यर्थः प्रविगलितमत्सरः कर्षेणविगलितो मत्सरः परोत्कर्षासहनं यस्य सः प्रेम्णः पाथोधिः समुद्रः अर्थवा प्रेमाः पाथोधिर्यस्मात्सः यत्संगाज्जनः प्रेमसमुद्रो भवतीत्यर्थः गुरुघार्थानां धर्मार्थकाममोक्षाणां पूर्तिर्यस्मात्सः तेषां दातेत्यर्थः प्रविगलितमत्सरश्चासौ गुरुघार्थपूर्तिश्चेति कर्मधारः

जयतिसच्चिदानंदघनवरदवरसर्वगुणशालिशृंगाररसपालिमूर्ति सर्वजनवत्सलप्रविगलितमत्सरप्रेमपाथोधिगुरुघार्थपूर्तिः सर्वगतसर्वमतसर्ववंदितचरणसर्वशरणागतोहृतिविहारी गुरुरूपरघुवरः श्रीप्रियादासरहृविश्वनाथांतरेगीतकारी ५

यः सर्वगतः सर्वव्यापी सर्वमतः सर्वेषां संमतः सर्वैर्वंदिते चरणौ यस्य सः सर्वैयेशरणागतास्तेषां हृद्येविहरणशीलः सर्वगतेत्यादि चतुर्णां विशेषणानां कर्मधारयः वरदवरेत्यस्याप्यमर्थः अन्येवरदातारः सेवागतोवरंददाति अयंतु स्वयमेव नतत्रागत्वावरं ददातीति एतेन न तस्यातिसौलभ्यमुच्यते तेन च दयालुतातिशय इति एव भक्तिवतां रक्षत्वानन्याश्च कृतार्थान करोदितिकयालोकप्रसिद्धे व सर्वजनवत्सलेति विशेषणेन एषु कृते प्यपकारे उपकारमेव करोतीति निव्यज्यते तेन वास्यवैषम्याभावश्च प्रविगलितमत्सर इति विशेषणेन एव विपत्तस्यापि दोषाननालोच्य प्रसन्नो भवतीति निव्यज्यते तेन च परगुणग्रहकत्वमिति प्रेमपाथोधीत्यनेन मेघायथा समुद्राज्जलमादायान्यत्रवर्षन्ति तथास्मात्प्रेमाणमादायान्ये

न्यते गुरुमार्थं श्रुतिरितिविशेषणेनपरापवर्गचयिताततो मम कायमपिगुरुसार्थं चततुष्टयता यकं करिष्यतीतिव्यज्यते तेन विषयिणामप्यश्रियत्वमिति सर्वगतेत्यादिना सर्वस्यांतरे ममैव शक्तिपादने मात्सर्यमस्तीति सर्वगतत्वादवगत्य सर्वतो विरोध परिहृत्य सर्वे मतं स्वीकरोतितेदेवतादाराफलंचददातिततएवकोपिकस्यापिवदनं करोततत्रशैष्यवमभवति उक्तंचभारते आकाशात्पतितं तोयं यथा गच्छति सागरं सर्वदेवनमस्कारः केशवं प्रतिगच्छतीति ततएवकोपिकमपिशरणं यातततत्रोदराणामसामर्थ्येन सेव्येवेतिव्यज्यते तदुक्तं कार्त्स्न्येकर

शिवहरिचरितसरोवरथंगयकमलरसमभृंग शरणंतवचरणंभजेध्यानादिततिग

णत्वंचस्वभावश्चेतनाद्युतिः यस्मसारादिमे संतिन संतियद्रुपेत्तयेति विभृंग ९ ॥

विश्वनाथेत्यादिनायस्यगीतेसएवमदनः प्रविश्यकरोत्यतोयथार्थं भविष्यतीतिव्यज्यते सर्वत्रगीतेप्रथमचरणाधवपदेनन कचिदधिकमात्रं कचिन्न्यूनमात्रं कचित्समात्रं सर्वाचार्यकृतोहृश्यतेऽतोत्रदंडके प्रथमपदे मात्राद्वयो पिकमहच्छम् ५ ग्रंथश्रीरामलीलापरमरलिकंस्वादिग्रहंश्रीशिवेस्तोति शिवेतिहरेश्वरितंरामायणादिरूपेतदेवसरोवरं

सेत॰ तत्रत्वंगणाधिपवक्रमलंतत्रयोरसः आस्वादविशेषस्तत्रभृंगभ्रमरसदृशश्रीरामचरितंत्वया
टी॰ गणाधिपरसास्वादनेतिनिगुणाध्यानायप्रार्थितेगिरेः कैलासस्यशृंगेशिखरंयेनएवंभूतहेशि
४ वशरणोरत्नकेनवचरणंभजे ध्यानेत्यादिविशेषणेनएकांतमास्थायश्रीरामचरितमेवसर्व
स्वेनात्वातदनुभवंकरोषीतिव्यंजितम् तेनाहमपिसंगीतरत्नानंदनंकरोमिहेशिवतदध्या
स्वादयेतिप्रार्थनाव्यज्यतेतेनचग्रंथस्यगुरुसमर्पणम् तेनचग्रंथस्यकविमनसिदत्वमिति
६ अथविघ्नविध्वंसायस्वप्रमेयप्रदगुरुएवंगणेशंवंदते गोविंदेति गोविंदस्येंद्रियप्रवर्त्तक

गोविंदगुरुगुणालीकृतिशर्मभवामालतीमाल भूतचंदिरगुणमंदिरलंबोदरता
वकंपदंवंदे ७

स्यश्रीरामचंद्रस्यगुरवोरामसंबंधि नोन्दस्यगीतादयोयेगुणास्तेषामालयः परं
परास्तासांयाकृतिः श्रवणालस्योयत्कर्मसुखंतेनभवानिजातानियान्यगुणितान्येवमालत्यः
मालतीपुष्पाणितासांमालायस्यतत्संबुद्धिः भूतश्चंदिरश्चंद्रोयेनतत्संबुद्धिः हेगुणानांमंदिरगु
णानिवासस्थानअतएवलंबोदरतावकंपदंवंदेइत्ययंभावः गोविंदगुरुगुणपरंपरयानंतःकर
णपूर्णोसुखात्मकमालतीमालाभिर्वत्तस्थलंपूर्णमस्ति चंद्रधारकत्वेनसकलकल्याणगुणा। ४

अयत्वेनचऐहीकपारलौकिकतापनिवर्तकस्त्वमसीति गोविंदेत्यादिविशेषणेनगणेशस्य
रामस्वर्णनश्रवणरसिकत्वंव्यंजितं तेनचतद्विषयकस्यममग्रंथस्यापिश्रवणंकुर्विति प्रार्थ
नेति ७ अथग्रंथविस्तरणेप्रतिजानीतेविंध्येति रिपवएवगजास्तेषांसिंहः जयसिंह
देवनामाराजसिंहः राजश्रेष्ठोविंध्येगिरौअस्मिन्अथवाविंध्येविंध्यगिरिसदृशेतमोगह
नेसंसारेरिपवः कामादयएवगजास्तेषांसिंहः सिंहसदृशः यमादिभीराजतेइतिराजा
नस्तपस्विनस्तेषुसिंहः श्रेष्ठोजयसिंहोस्तितस्यतनूजः पुत्रविश्वनाथसिंहदेवनानामास

विंध्येरिपुगजसिंहोजयसिंहोराजसिंहोस्ति नवेतेतस्यतनूजोयंग्रंथेसंगीतरघुनंद
नाख्यम् ८ चिरमननसमनुभूतश्रीसीतारामसपृक्तः ॥

स्यगीतोरघुनंदनोयस्मिन्सः संगीतरघुनंदनइतिआख्यानामयस्यतंग्रंथंआनुपूर्वीविशिष्ट
पदसंदर्भेनतनुतेविस्तारयति विस्तारोहिपूर्वसिद्धस्यैवभवत्यतस्तनुतइतिक्रियायास्यपूर्वसि
द्धत्वंव्यज्यते तेनचैतद्गीत्यारघुनंदनोरासंकरोतीतिव्यज्यते ८ अथग्रंथकर्तृकर्तृकाशीर्दा
नपूर्वकमनुबंधचतुष्टयंदर्शयति चिरमननेति अगस्त्यसंहिताशुकसंहितानुमत्संहिताशि
वसंहिताकोशलखंडब्रह्मरामायणादीनांश्रीमधुराचार्यकृतवाल्मीकीयरामायणसंदर्भ

सं॰त॰
टी॰
६

6

स्यचयस्त्विरमननंतेनसम्यगनुभूतोयः श्रीसीतारामायोगसत्तेनसंश्रकास्तद्दर्शनसंश्रक्तारा स्यर्थः ग्रंथग्रेयः रसिकजनानांसद्योहृदयानंदीसुचिरंवङ्कालभवतग्रत्राधिकारीरसिक कोपासकः विषयोरामः संबंधश्चप्रतिपाद्यपादकभावः प्रयोजनंप्रेमलक्षणाभक्तिः ४ तन्मदवतारकृतलीलावर्णयत्रवतारिणांस्तौति त्वयेति त्वयायसत्यहृतनाम्नेवोधंज्ञानंद दातीतित्वयवोधदः तत्संबुद्धिः हेत्वयवोधदमीनस्यस्त्रहृरूपंयस्यतत्संबुद्धिः हेमीनस्वरू पजगतांयईशास्तेषांयतेश्रीरघुवरवेदवितिस्योन्यालनकारीप्रलयपयोधेः सलिलेसंचरा

सद्योरसिकजनानांहृदयानंदीभवत्वयंसुचिरम् ४ त्वयवोधदवेदवितिपालन
कारी प्रलयपयोधिसलिलसंचारी श्रीरघुवरमीनस्वरूपजयजगदीशपते

णशीलस्त्वंजयतिजोत्कर्षंप्रकटय भक्तिज्ञानाभ्यांरहितायत्तमेवतेदयानदुद्धारंकरोषीति भावः त्वयवोधदेत्यादिनाध्कारणोपकारकत्वंव्यज्यते तेनयत्ताद्दृशायमह्यमपितेदेहीतिप्रा र्थनाव्यज्यते जयेत्यनेनयस्यतवचरितानिकथयितंशेषाधिकार्यसमर्थाः सततमेवमंदमतेर्मम हृदंवृजेस्थित्वानिजगुणावर्णनसमर्थंमांकुर्वितिव्यज्यते दर्शितप्रलुयोमीनरूपोभगवानस त्यव्रतनामानंराजानंमहीमय्यांनौ कायामारोप्यतांचनिजशृंगेबंधयित्वाप्रलयपयोधिसलि

जलधिमथनेति हेकमठस्वरूपश्रीरघुवरजलधिमथनेवज्ररवित्राये सुरासुरास्तेषांयाता
रत्नकः जलतलेयतिः श्रमोयोमेथनगोमेदराचलस्तस्यधातााधारणाकर्तात्वंजय अत्रेदंव्याख्या
ख्यम् हेभगवन्परमदयालुस्त्वंस्वभक्तानोद्विक्लेशस्वयमेगीकृत्यतत्कार्य्यंकरोषीति तेनचमा
मापिसंगीतरघुनंदनग्रंथविधानरूपकार्य्यंकुर्वीति २ रदेति गिरिशगिरौकैलासेचनानि
विशचासौवनानामेचानोयामालापंक्तिः सेवनवरदस्यदंतस्यशिखरेऽग्रभागेविशाविस्ती

जलधिमथनवज्रखिन्नसुरासुरयाता जलतलयातमेथनगधाता श्रीरघुवरकम
ठस्वरूपजय १ रदशिखरेधरणीतवलसतिविशाला गिरिशगिरविवचनचन
मालाश्रीरघुवरसूकररूपजय ३ नवभुजभीमभुजंगोत्तमवरदधारी कनकक
शिपुमेंडूकविदारी श्रीरघुवरन

णीधरणीलसतिशोभतेहेजगदीशपतेसूकररूपश्री
रघुवरस्त्वंजयः सूकररूपेणाहिरण्याक्षंहत्वाधरणाघृतेतिकथाप्रसिद्धैव अत्रेदंव्यंग्यंहेभ
गवस्त्वंहिसागरमग्नाउद्धृत्यनिजांगेशोभयस्यतस्त्वंमदादीनोद्धारसिकरोति तेनचसंसारसा
गरमग्नंमामप्युद्धृत्यनिजांगसंगिनंविधेहीति ३ नवभुजेति नरवापवरदादंतभक्तानुधर
तितच्छीलः नवभुजएवभीमोभयानकोभुजंगः कनककशिपुर्हिरण्यकशिपुनामादैत्यः

सं०त०
टी०

सएवमेद्रुकस्तस्यविदारीतेविदारितवान् हेजगदेशएतेनरहरिरूपन्दसिंहरूपश्रीरघुवरत्वंज
य एतेनजिह्वोः कालमेकाकीदरूपेमोरदेतिप्रार्थनाव्यज्यते तेनचतस्यकालकालत्वमिति
५ छलितःइतिइतिवलिमत्रच्छलयन्त्वयमेवछलितस्तस्यद्वारमवसिरत्वसि किंचपदप
यसाचरणाब्जलेनगंगारूपेणाभवस्यसंसारस्यभारमपनयसिहरीकरोषि पापिनएवभुवा
भारास्तेषांगंगादर्शनादिनापापानिह्रियंतेइतिभावः हेवामनरूपश्रीरघुवरत्वंजय अहंता
वांशशशांकिवीनस्त्वविषयकसख्यदास्यादिभावोचितंमोत्वमायायाछलयित्वावध्वाचकर्म

छलितोवच्छलयनवलिमवसिद्वारम् पदपयसापनयसिभवभारम् श्रीरघुवरवाम
नरूपजय ५

रज्जुभिरनेकयोनिपुनर्नयसिवलिंसकच्छलयितातन्द्वारमवसीतिश्रूयते
वकृशश्छलनेनममनेत्रद्वारतोनहरोमेवतिछलितरत्यादिवाकेनप्रार्थनाव्यज्यते तेनचतव
वियोगस्यातिदुःसहत्वम् वामसंचूर्षेइतिधातुःवामयतिपराभावयतिनिजभक्तवत्सलतयेतर
भक्तवत्सलानितिवामनःयतोऽपकर्तृगतत्वावलेःपरमोपकारंकृतवानिति एवंवोद्धव्यश्चवामनर
स्यमराभिधानाद्वामनशब्दस्यायमाशयः ईश्वरोऽपिलघुकार्यंकुर्वन्लघुरूपोभवति अथवाद्रुव
म् उद्गिरणोइतिधातुःवामसमुद्गारयतिवलिनाएष्वीमितिवामनपदेनानेकविषयवासनामम

८ मनमउद्धारयेतिप्रार्थनाव्यज्यते ५

सुखदेति सुखदं मोक्षप्रदं यत्सांख्यं तस्य रचनायां मतिचतुरा मुनिमूर्तिर्यस्य तत्संबुद्धिः देवहूतेः स्वेदरम
नोरथानां पूर्तिर्यस्मात्तत्संबुद्धिः हे जगदीशपते कपिलस्वरूप श्रीरघुवर त्वं जय सुखदेत्यत्राय भावः ना
स्तिकप्रवेशः स्यादग्निवेशप्रणीतसांख्याद्भक्तिमिश्रं कपिलप्रणीतं सांख्यं पृथगिति यत्रेदं व्यंग्यं हे मन
नशीलत्वमेव विचारय सर्वो लोको निजजननीमनोरथं पूरयत्यतो लोकसदृशएव त्वं जात इति तेन
च मम मनोरथमपि पूर्णं करिष्यतीति स्वरत्नमहद्गाद्रयेतिप्रार्थनाव्यज्यते १ धृताभ्यां हलमुशलाभ्यां निहतेः ख
लानां दुष्टानां निकुरुंबं समूहो येन सः तं भ्रमराणामनुजानां च कदंबं परिवारः यं प्रणमति सहे ज

सुखदसांख्यरचनातिचतुरमूर्ते देवहूतिसुमनोरथपूर्ते श्रीरघुवरकपिलरूपजय १ धृ
तहलमुशलनिहतखलवृन्दपनिकुरुंबम् प्रणमति यममरमनुजकदंबम् श्रीरघुवर हल
धररूपजय २ केलिकृतहलकरमुनिमानसकर्षी रासोल्लाससमुल्लासखवर्षी श्रीरघु

जगदीशपते हलधररूपश्रीरघुवरत्वं जय यत्रेदं व्यंग्यं हे भगवन् सपरिवारसुरनरप्रणतात्त्वत्तः रतो
टनकः कोऽपि न लभ्यते नानाविधाः खलेभ्यः कलियुगखलेभ्यो मां रक्षेति तेन च कलौ खलबाहुल्ये
न विजयप्रचाराद्दर्शकेति २ केलिकृतहलेति हे जगदीशपते कृष्णस्वरूप श्रीरघुवर केलीक्रीड
या कृतः हलस्य कौतुकस्य करः कर्ता सर्वासामनीनां मानसस्य कर्षणशीलः पुनश्च रासोल्लाससमुल्ला
सखवर्षणशीलस्त्वं जय मुनिमानसेत्यादिवाक्येन सर्वोपासनाभ्यो रासोपासनस्य परत्वं तेन च हे भ
गवन् ममापि मानसमन्यत आकृष्य निजरासएवासक्तं कुर्विति तेन च पवित्रयोगपरा सर्वा नेत्रजया

8

स्तुवदेतिस्तवदेमोत्रदेयत्सागत्नेतस्यरचनायमतिचनरामनिमूर्तिर्यस्यतत्संबुद्धिः देवहूतेः स्वं
दरमनोरथानांपूर्तिर्यस्मात्तत्संबुद्धिः हेजगदीशपतेकपिलस्वरूपश्रीरघुवरत्वंजय स्तवदेत्यत्रा
र्थेभावः नास्तिकवंशेस्यादथिवेशप्रणीतसांख्याद्भक्तिमिश्रकपिलप्रणीतसांख्यमुख्ययोगतियत्र
वेदेत्वंगयेहेमननशीलत्वमेवविचारयसर्वोलोकोपिनिजजननीमनोरथंपूरयत्यतोलोकसदृशएव
त्वंजातइति तेनचममनोरथमापूरयतीतिजेश्वरत्वमुद्भावयतिप्रार्थनामन्यते ९ भूजेति भूता
भ्योहलमुशलाभ्यांनिहतोप्रबलानांदपाणांनिकुरुंबसमूहोयेनसः तं यमरघोमनुजानांच

जनहिततपसिनिरतिमुपयासिमुधामा परतरनरनारायणनामा श्रीरघुवरतापसरूप
पजय ५ ॥

जनहितेतिशोभनंधामतेजोयस्यसः हे परतर यतिचेहनरइतिनारायणइति
चनामयस्यसः यद्वाऽयतिशयेनपरेनरनारायणइतिनामयस्यत्वंजनानांहिताय तपसिनि

रतिंउपयासिप्राप्नोषि यत्रनरनारायणइतिनामद्वयंपकावतारामिप्रायेण हेजगदीशप
तेतापसरूपश्रीरघुवरत्वंजय यत्रेदंत्वंगये जनहितायस्वयमेवतपःकरोषि यतःपरमद
यालुस्त्वमतोहेभगवन्तवतपः फलमहंतेमस्यमपिस्वभक्तिदेहीति तेनचस्यतपः
करणायसामर्थ्यमिति यद्वापतेरघुवरनाम्नः परमत्वमुच्यते ५

शापमकरोति हेजगदीशपतेवरंश्रेष्ठंहरिसंज्ञकंरूपंयस्यसः तत्संबुद्धिः हेरघुवरशापेन
मकरोयोहरेरिंद्रस्यगायनोगंधर्वस्तस्यस्मरणतोदीनाशरणागतस्यगजयूथस्यगजराज
स्यपानात्रक्षकस्त्वंजय अत्र ग्रंथेद्व्यर्थं हेभगवन्ननेकजन्मदुःखहरणनवनामगुणाकी
र्त्तनेर्ज्जर्वेतेमामनाथमकरः कृतोग्रसितवान्जन्मान्तरेकस्यचिच्छापाच्चेतमपितमेवनिवा
र्य्यो नाथमकरान्तरसोद्धरस्वेति नचस्वस्यानन्यशरणागतत्वमिति १० तत्रियेतित्रिया

शापमकरहरिगायनस्मरणतुतता शा॰ रणागतगजयूथपपाता श्रीरघुवरवर
हरिरूपजय १० तत्रियमेद्रविशेषितवरनरहारम् गिरिशगलगमयसिवकु
वानम् श्रीरघुवरमृगुवररूपजय ११

णाम्बेद्रे विशेषितः सचासौवरनरहारश्च सतंवहवारंगिरिशस्यशिवस्यगलंगगमयसि
श्रापयसिहेजगदीशपतेभृगुवररूपपरशुरामस्वरूपश्रीरघुवरत्वंजययेरणेमस्ववीभू
यत्रियेतेनच्छिन्नरोमालोमहादेवोधारयतीतिप्रसिद्धेः ग्रंथेद्व्यर्थंहेभवंस्वश्रीशिवस्यम
र्ध्यशिष्यः स्वद्वेसपवमंत्रेमत्वमपिदत्तवान् पश्चान्मयाश्रीहरिगुरुप्रियासमस्वाच्छा
नोऽ नः सतीर्थ्यतानामयापिसख्येकुर्वति नेनमामपिसमानशीलंकुर्वितिच ११

गीत· टी· ५

वितरसीति विबुधानां देवानां चयाय समूहाय चिरंतनं विनैनेन संचितं सुकृतमिव नवोदितं नवम्
यत्त्वं स्वस्वदातिशेषः अमृतं वितरसि दत्से हे जगदीशपते मोहिन्याख्यं मोहिनीनं रूपं यस्य तत्सं
बुद्धिः हे मोहिनीरूप श्रीरङ्गवर त्वं जय अत्रेदं व्यङ्ग्यं भक्तेभ्यो हरेर्ममत्वमस्तीति तेन च ममाप्यपि ममत्वं कृ
त्वा ममापि प्रेमामृतं पायय स्वेति ॥१॥ पशुहिंसेति पशुहिंसाविधिपरं यत्र प्रतिपादकं तं निगमं वेदमु
क्तितो बहूनां पापखेदनामधिगमः अस्मिन् कर्मणि तत्र यथा भवति तथा ऽवगणयसि निन्दसि हे
जगदीशपते बुद्धस्वरूप श्रीरङ्गवर त्वं जय अत्रायं भावः हे भगवन् भवान् स्वरमोहनापापखेदमल

वितरसि विबुधचयाय नवोदितमूनम् चिरवितनसंचितमिव सुकृतम् श्रीरङ्गवरमोहि
नरूप जय ॥१॥ पशुहिंसाविधिपरमेव गणयसि निगमम् प्रकटितवज्रपापखेदाधिगम
म् श्रीरङ्गवर बुद्धस्वरूप जय ॥२॥

प्रतिपाद्यत्वेदमपि पशुहिंसाप्रतिपादनं दर्शयि
त्वेव निन्दितवान् वेदार्थं तत्र प्रकटितवानिति तथा च मातामपुबलिप्रतिपादयतो देवानामपि
प्रपश्यप्रतिपादकाः इमे निमिः सह विवादे मध्ये राजा उपचरिचिरनामा पृष्टो देवाव घो
न ममराज्ये समस्तं कं करिष्यतीति विचारयन् देवानामेव यत्तरक्षितवानिति पंचरात्रीयाम
हाभारते मोक्षधर्मे मोक्षो ज्ञाप्रसिद्धा अत्रेदं व्यङ्ग्यं इदं कप्रवीणास्त्वममन्येषामप्यस्या
यस्व भक्तरक्षणं करोषीति तेन ममापि रक्षेति ॥३॥ ५

अघगणोति हेजगदीशपतेकल्किस्वरूपश्रीरघुवरअघगणानांपापसमूहानांभवनानियेय
वनाम्लेच्छास्तेषांनिधनदः मरणप्रदोवरःश्रेष्ठोबाहुर्यस्यस्यःकुलिरेवविधुस्तस्यकवलीकर
णोराहुःराहुसदृशस्त्वंजय अत्रकलियुगमनेनसत्ययुगप्रवर्त्तकत्वप्रतीयते अत्रेदंव्यंग्यं निजरा
ज्येकलिनाशयित्वासत्ययुगप्रवृत्तिंकुर्विति नेनचस्वचेतीभूयत्तवभजनंकुर्य्यामिति १४ ध
न्वंतरिरितिधन्वंतरिरितिनामत्वरितंदग्धंरोगनाशकमस्ति भवद्धरितेभवताकथितेभेषजमौ
षधंअशितेभक्षितेसतिशीघ्रंरोगंनाशयतीतिकिमुवक्तव्यम् हेजगदीशपतेवैद्यस्वरूपश्री
अघगणभवननिधनदवरबाहुःकलिविधुकवलीकरणराहु श्रीरघुवरकमल्कि
स्वरूपजय १४ धन्वंतरिरितिनामगदन्त्वरितम् भवद्धरितेकिमुभेषजमशितम्
श्रीरघुवरवैद्यस्वरूपजय १५ रुचिररुचीरुचितनयोऽस्मररिपुलोकम् स्तवय
सिशमितशोकस्तंभवशोकम् श्रीरघुवरयत्नस्वरूपजय १६
रघुवरत्वंजय अत्रेदंव्यंग्यं हेभगवद्गजनेमांरोगावकृव्याकुलयंतितद्यथाहमगदःस्यान्तथा
कुपांविधहीतितेनचभवत्कीर्तनमनारतंकुर्य्यामिति १५ रुचिररुचिरिति रुचिररुचिर्दीप्तिर्यस्य
सःरुचेःरुचिनामप्रजापतेस्तनयःअत्रस्मरअसमरारिपुलोकदेववलोकशमितःशान्तिनीतःसक
लयस्यभवस्यसंसारस्यशोकोयस्मिन्कर्माणिवद्यथाभवतितथास्तवयसिस्तुतिंकरोषि हेज
गदीशपतेयत्नस्वरूपश्रीरघुवरत्वंजय अत्रेदंव्यंग्यंसंसारशोकनाशनसमर्थस्त्वंसंसारगत

स्यममापिशोकं दूरीकुर्विति अनयाचप्रार्थनयासंसारतापभयव्याकुलतान्वय ते १९

सागरेति सागरेसमुद्रेसमरेयुद्धेदशास्वरस्यशंखवासुरस्यहृदयंविदारयतीतिसतत्संबुद्धिः वेदा
नुद्धरतीतितिसवनेजलेःसंचारीवासंचरतीतिसतत्संबुद्धिः हेजगदीशपतेहयगलरूपश्रीरङ्गवर
त्वंजय ग्रन्थेदं गम्यम् भवतोवेदस्यातिप्रियत्वमिति तेनचेहनीकलियुगलेरन्यथार्थकथनेनना
लोपितेवेदार्थमदंतः स्थितामन्मखवाय्याथास्थितार्थप्रकटयेति तेनचसंगीतरत्नुनंदनस्ययथा
स्थितवेदार्थसारत्वमिति १७ नगरेतिहेजगदीशपतेपृथुन्दपरूपश्रीरङ्गवर नगरेप्रसिद्धमू
लनगरेयस्मिन वङ्गग्रामालगंतितत ग्रादिपदेनपुरग्रामव्रजादीनांसंग्रहः तेषांवङ्गीरचना

समरदशास्वरहृदयविदारक वेदोद्धारकवनसंचरक श्रीरङ्गवर
हयगलरूपजय १७ नगरमूलनगरादिकवङ्गरचनोहे गिलित
वीजगोतनुगोदेही श्रीरङ्गवरपृथुन्दपरूपजय १८

तस्यांउद्दहस्तकार्यस्यसः गिलितंवीजंपयासागोसतनुर्यस्याः सासाचेतिकर्मधारयः
गिलितवीजगोतनुश्चासौगोश्चेतिमाताहशपृथिव्यादोहदोहनशीलस्त्वं जय ग्रन्थेदं
गम्यम् हेभगवन्ममार्पितराज्येकलियोगाद्वङ्कलमनुष्यादयपृथ्वयाः पृथ्व्याः प्रचरमन्नम
न्यादयेति तेनवराज्यशासनप्रवीणेनभवतेवङ्गदाराजमर्य्यादातादिदमपिराज्यसम
र्यादंविधेहीति तेनचाहमपिसचनीमूर्यप्रभवज्ञवितवर्णानेकरवाणीति १८ १०

परहितेति हे जगदीशपते ऋषभस्वरूप श्रीरघुवर परेषामन्येषां हिताय परमहंसानां पथिमा
र्गे विचरणशीलः भूसंचरणेऽपरिमिता लीला यस्य स त्वं जय अत्रेदं व्यंग्यम् हे भगवन्नानंद
रूपः परहितपरमहंसमार्गधार्यपरिमितलीलस्त्वं भवद्दत्तराज्यवास्तव्यानामखिललोकभी
तस्य भवच्चरणागतस्य ममापि परमहंसकरणारूपामेकलीलां कुर्विति तेन च संसारास्व
स्यैव वैराग्यवत्त्वेनेति तेन च संसारे क्लेशाधिक्यमिति १९ गुरुगणेनेति हे जगदीशपते दत्तस्व

परहितपरमहंसपथविचलशील भूसंचरणापरिमितलीलः श्रीरघुवर ऋषभस्व
रूप जय १९ गुरुगणानामिषविमुषितभुवनतोषः ध्रवधूतोजननुतपरोषः श्रीरघु
वर दत्तस्वरूप जय २०

रूप श्रीरघुवर गुरूणां गणानायाः मिषेणाच्छलेन विमुषितः हृतः
भुवनस्य संतोषो येन सः अपगतः शेषः क्रोधो यस्मात्सः जनैर्नुतः स्तुतोऽवधूतस्त्वं जय अ
त्रेदं व्यंग्यम् हे भगवंस्त्वं हि निजाचरणाख्यव्याजेन भुवनस्यासंतोषं हृत्वानेकगुरुकरणाच्छ
लेन स्वस्मिन्नेव तं रतिं नवानतो भुवनांतर्वर्तिनो ममाप्यन्यविषयकसंतोषं हृत्वा स्वपरिच
र्यायामेवासंतोषं विधेहीति तेन च भगवत्परिचर्याया ज्ञानादप्युत्कृष्टत्वमिति २०

प्रकटितेति हेजगदीशपतेनारदरूपश्रीरङ्कवरप्रकटितापरमाभक्तिर्येनचासौपृथिवीसु
खदायीचपृथिवीसुखदानशीलः कथंवेणायाहरेर्भक्तार्तिहारकमत्स्यादिनिजरूपस्यगुणा
नांगायीगानशीलस्त्वंजय अत्रेदंव्यंग्यम् मह्यमपिप्रेमलक्षणांभक्तिंदेहीति तेनचरासा
नुभावकथंथ्यकरणेकेवाव्यज्यते तेनचग्रंथस्यप्रेमसाध्यत्वमिति २१ पूर्वंमूषमोक्षज्ञानप्रा
र्थनेनतदनंतरंप्रेमभक्तेरिदानींज्ञानसहितप्रेमभक्तिंप्रार्थयन्नाह कृतकलनायेति तंकलौ

प्रकटितपरमभक्तिःपृथिवीसुखदायी कथवरवीणाहरिगुणगायी श्रीरङ्कवर
नारदरूपजय २१ कृतकलनाथकलावपिविभासिवेदम् कृतपुराणगुप्त
तभावविभेदम् श्रीरङ्कवरशुकपितृरूपजय २२

कलौकलियुगेपिकृतकलनायज्ञानांकलनायरचनायकृतेषुपुराणेषुप्तोभावस्याभि
प्रायस्यविभेदोयत्रकर्मणिनयथातथावेदविभजसि शुकस्यपितुःव्यासस्यरूप
यस्यतत्संबुद्धिः हेश्रीरङ्कवरत्वंजय अत्रज्ञानभक्तिसहितशुकजनकत्वेनव्यासस्यज्ञा
नभक्तिप्रदानसामर्थ्यंव्यज्यते तेनचमह्यमपितद्वयंदेहीति २२ ॥ ११

सारासारेति हेजगदीशपतेहेसस्वरूपश्रीरघुवरपरिनोहृतोदरीकृतोजलजनैःकमला
नैर्यस्यसनस्यन्नस्नणोः विवेकोयेनतसारासारयोर्विभुंजपृथककर्त्तारंपमेकंमुख्यमव
येतिजानंतितानिनश्तिशेषःसत्वंजय पतेनहेभगवनवस्त्राममनाचार्योभवतिनदस्ता
ननाशकत्वेनाचार्यस्याप्याचार्यस्त्वमितिव्यज्यते तेनचममाप्यस्तानेहरीकृत्यमहृदये
रघुनंदनरासवर्णानेशोधयित्वाप्रकटयेति २३ कृतेति कृतेति कृतैःसनकप्रादिये
तेर्नामभिःस्तानकसनंदनसनातनसनत्कुमाररूपैः निहतोनाशितोभवजालःसंसा

सारासारविभुजमवयंतिमेकम् परिहृतजलजनिजन्नुरविवेकम् श्रीरघुवरहे
सस्वरूपजय २४ कृतसनकादिकनामनिहतभवजालः भजननिबेधनवो

रजालोयेनसःभजनस्यनिवेधनस्त धविशालः श्रीरघुवरबालस्वरूपजय २५

दीतिप्रवर्तकःबोधेनज्ञानेनविशालःविशेषणशोभमानःइहशवालस्वरूपश्री
रघुवरत्वंजय भजननिवेधनेत्यनेनपूर्वंचतुर्विंशत्यवतारवर्णानरूपेनभवभजनं
मयायथायथेज्ञित्यमाणेनभवेन्नहिंत्वमेवस्वाप्रायकंविज्ञपायंबोधय भवतिचेन्म
त्सार्थितंसफलयेतिव्यज्यते तेनचभजनेकृतेपिस्वस्यस्वयंप्रामिशंकेति तेनचत्वयैवस

र्वकार्य्यमिति तेनचमत्वस्यपारंतेश्यामिति २५

ईशेति ईशाः प्रतिब्रह्माण्डब्रह्मविष्णुशिवास्तेषामप्यनयामहः मूर्त्योऽमितकोटिब्रह्मा
ण्डवलितो महाविराड्ह्यमितकोटिब्रह्माण्डवलितत्वे प्रमाणाम् ब्रह्माण्डासंख्यनायायो ददर्शी
ईमनायवतस्थूलतमः सोपिनाम्नादेवो महाविराट् प्रत्येकलोमकूपेषु विश्वानि निखिला
नि च तस्यापि तेषां संख्या चक्रुर्मोवक्तुं न हि तम इति ब्रह्मवैवर्त्ते जितस्य ईश्वरस्तत्कारणभूतेषु
णि ब्रह्म तत्प्रमाणं ततो विराडजायत विराजोऽपि पुरुषः इति पुरुषसूक्ते तस्मात्तत्प्रमाणरू
पात्पूर्णब्रह्मणः परः श्रेष्ठप्रकाशित् हे जगदीशपते हे राम वरविविधावताराणां विस्तारी सा

श्रीरघुवरबालस्वरूपजय ईशमहेश्वरपरसाकेतविहारी वरविविधा
वतारविस्तारी जनविश्वनाथहृदिशमजयजगदीशपते २५

केतविहारात्रयोध्याविहारी त्वं जनविश्वनाथहृदि जयति जोर्कप्रकटय ब्रह्मब्रह्माण्डा
स्ततत्प्रमाणरूपत्वे प्रमाणाय द्वेतब्रह्मयस्यतत्र भेति ब्रह्मोपनिषच्छ्रुतिः एकं चाप्यपरं
समस्तजगतां ज्योतिर्मयं कारणं प्रागते च विकारसूत्यं गुणानिर्गुणमरूपं च यमत्र ळक्षीरामप
दारविंदनखरप्रांतस्य तेजोऽमलेशान्तविदविरोवदंति परमं तत्त्वं परेनास्त्यत इति पार
महेश्वपरमसिद्धांतसंहितायाम् १ नखेंदुकिरणश्रेणीपूर्णब्रह्मैककारणं केचिद्वदंति

तस्यांशं ब्रह्मविद्रूपमव्ययम् तदंशांशं महाविष्णुं प्रवदंति मनीषिणः इति पद्मपुराणीय वृंदा
वनमाहात्म्येच गुह्याद्गुह्यतमम् हे भगवन्ननिर्वचनीयतयान्यैरकथनीयो निजरहस्य
लीलां मद्धृदये विद्यमानः स्वयमेव मक्षविन वर्णयेति तेन च तल्लीलाया अपि सर्वोत्कृष्ट
13 त्वमिति यथ विविधावतारविस्तारीति विशेषणेऽ उक्तानामपि नंदनंदननारायणादीना
मवतारी रघुनंदन इति भावः प्रमाणं चात्र पद्मपुराणस्य वाल्मीकीयरामायणस्य वचनं
यथाक्रमं वोच्यम् तथाहि पुरा महर्षयः सर्वे दंडकारण्यवासिनः दृष्ट्वा रामं हरिं तत्र भो
क्तुमैच्छन् सुविग्रहं ते सर्वे स्त्रीत्वमापन्नाः समुद्भूतास्तु गोकुले हरिं संप्राप्य कामेन ततो मु
क्ता भवार्णवादिति स्वयं नारायणो भूत्वा वैकुंठं याति राघव इति पुनरेवमयाहृष्टो
रामो रमयतां वरः विस्मरेव स्वयं भूत्वा तस्मिन्नास्ते वरासने इति च तत्र सर्वे नित्याः शाश्व
तस्य देहास्तस्य परात्मन इति नैव प्रकृतिजाः क्वचिदिति पूर्णमदः पूर्णमिदमित्यादिश्रु
तिस्मृतिभ्यः मीनाद्यवतारा नारायणादयश्च सर्वे नित्याः पूर्णा एवातो विविधावतार
विस्तारीति पदस्य रघुनंदन एव मीनाद्यवतारो भूत्वा तत्तत्कार्यं विधाय स्वस्मिंल्लीयंत

श्रुत्यर्थोभिप्रेतश्चेन्नर्हि मत्स्यादीनामष्टभुजानां चतुर्भुजानां द्विभुजानां वाभिन्नांशरूपाणाम
नित्यताप्रसंगः स्यात् ग्रन्थस्त्वेपकएवरामोभागवतैर्भावनानुगुणरूपोदृश्यतइतिश्चेन्नर्हितद्रू
पस्यकाल्पनिकत्वंस्यात् किंच विविधशक्तेनस्वचिन्तानोन्नस्तदुर्गाभैरवादीनांभिन्नांशानाम
पिवेदपुराणेतन्त्रेषुनित्यत्वंपरत्वंजगदुत्पत्तिस्थितिलयकर्तृत्वंचोक्तंतेषांदिकार्येविधायश्रीर
घुनंदनेलीनानांभवेयुस्तर्हितेषामनित्यतयावदादीनामपिमिथ्याकथनप्रसंगःस्यादितिचे
त्सत्यम् यतःसाकेतेश्रीरघुनाथएवमीनाद्यवताराणांनारायणादीनांचरूपेणस्वकीयेद्विभु
जेराजरूपेसेवते तएवतेऽभिन्नांशाः साकेतनिवासिश्रीरघुनंदनसेवकत्वेनाभिन्नांशाश्चस्त
दुर्गाभैरवादयोदेवतास्त्वपिनित्याः तस्मादस्यविविधावतारविस्तारीत्यत्रायमाशयः साके
तेश्रीरघुनंदनः स्वावरणगतानवताराणांनानात्तात्यकार्य्यकारयित्वापुनस्तदेवावरणप्रा
प्यैतेः सेवांकारयति अथवातएवावताराः श्रीरघुनाथाज्ञयास्वेनस्वेनांशेनतत्तद्ब्रह्माण्डग
त्वातत्तत्कार्य्यंविदधति तदुक्तंशिवसंहितायांहनुमंतंप्रत्यगस्त्यवचनम् श्रामीनंतमपो
ध्यायांसहस्रस्तंभमंडिते मंडपेरत्नसंतेचजानक्यासहराघवम् मत्स्याःकूर्मकिरिर्नें
कोनारसिंहोप्यनेकधावैकुण्ठोपिहयग्रीवोहरिःकेशववामनौ यज्ञोनारायणोधर्मपुत्रोनर १३

वरोपिच वासुदेवोपरोनंतः संकर्षणास्तरणपतिः प्रद्युम्नोप्यनिरुद्धश्च व्यूहाः सर्वेपि सर्वदारामेस
दायत्तिरामादेशव्यवस्थिताः पैतेरन्यैश्च संसेव्योरामोनाममहेश्वरः तेषामैश्वर्यदातृत्वादनन्त
लत्वात्रिरीश्वर इंद्रनामासइंद्राणांपतिः साक्षीगतिःप्रभुः विष्णुः स्वयंसविष्णूनांपतिर्वेदांतकृ
द्विभुः ब्रह्मासब्रह्मणांकर्ताप्रजापतिपतिर्गतिः रुद्राणांस्वपतीरुद्रोरुद्रकोटिनियामकः
15 चंद्रादित्यसहस्राणिरुद्रकोटिशतानिच अवतारसहस्राणिशक्तिकोटिशतानिच ब्रह्मको
टिसहस्राणिदुर्गाकोटिशतानिच महाभैरवकालादिकोटयर्बुदशतानिच
गंधर्वाणांसहस्राणिदेवकोटिशतानिच सभायस्य
निषेवंतेतंश्रीरामइतिरितिश्रुतिस्मृतिश्च
देवानांपूरयोध्यानन्तदृश
मयादिव्यरत्नकोशाढ्या
तस्यांनित्यमेवसीताराम
योविहारस्थलमस्तीति
अथर्वणउत्तरार्द्धे १५
॥

सेत॰
टी॰
१५
15

उक्तावतारगणमवतारिस्त्ववर्णीनमयसंहरतीति मीनाद्याइत्यादिना मीनाद्यास्तनूर्दधतेपोषयते
शेषंस्पष्टम् मीनाद्याद्यधेततनूरितिविशेषणेनावताराउक्ताः शेषैर्विशेषणैः कर्माण्युक्तानि
अत्रवर्तमानकालबोधकशब्दप्रयोगेणनामरूपलीलादीनांनित्यतोद्योजिता तेनचतेषामपि
तद्रूपत्वमिति १ अथावतारिणोश्रीरसिकनंदनेस्तौति ललितेति ललितायाअल्पः समस्तव्यस्ता
सायोगणाः समूहस्तेनमंडितः भूषितस्तस्मैतुह्यिः रसेशकृततवाच्छुंगारेपंडितस्तस्मैतुह्यिः चप

मीनाद्याद्यधेततनूर्दलयपेदैत्यान्स्तनोरत्नतेधर्मीनाचरतेस्तनेरचयतेऽधर्मनिराकु
र्वते भक्तान्भावयतेयशोजनयतेवाणान्यतुर्विभ्रतेसाकेतप्रमदावनेविहरतेरा
मायतुभ्यंनमः १

लाच नद्गलामनोहराचमणीनांमालायस्यतस्मैतुह्यिः पतेनरा
संकुर्वतोरचनंदनस्यपेस्तुतिरितिव्यज्यते तेनचकविमानसेऽन्यलीलाभ्योरासललीला
याः प्राधान्यम् ईहशेहेहरेभक्तानांरासानन्दभवरूपक्लेशनाशनेत्यर्थः हेरामरमते
सखोः स्मितिस्तिरामः पतेनानेककोटिसखीरमणशीलत्वंव्यज्यते तेनचतस्यदक्षिणनायक
त्वं अथवारमतेत्रजलांगनियत्रअनेककोटिशधारेत्यर्थः त्वंजयजयनिजोत्कर्षंप्रकटय जयज

१ [illegible] १५

न्तीति दिनेन्द्रपाणां मण्डलं समूहं मण्डयति भूषयतीति तत्सम्बुद्धिः खण्डलान् दुष्टान् खण्डयतीति तत् सम्बुद्धिः सम्यगुद्दण्डो धनुर्यस्य तत्सम्बुद्धिः दिनेन्द्रमण्डलमण्डनेत्यनेन हे भगवन् ममापि खल व्यतिरिक्तान्दपान्तर्गतत्वेन मण्डनं करिष्यस्येवेति तेन च मन्मुखोद्गतत्रय्यमण्डनं कुर्विति व्यज्यते समुद्दण्डकोदण्ड इत्यत्र रक्तनेदनस्य सदा रक्षोद्युक्तत्वे तेन च ममापि सर्वथा रक्षा विधीहीति प्रार्थना व्यज्यते २ हनेति हनोहूषणो दोषरूपो खरहूषणो खरहूषणानामानौ राक्षसौ येन

ललितगणमण्डितरसपण्डित हे चपलचटुलमणिमाल जय जय राम हरे १ दि
नेन्द्रमण्डनखण्डलखण्डन हे समुद्दण्डकोदण्ड जय जय राम हरे २ हनहूषणखरहू
षणभवभूषण हे दशमुखगजमृगराज जय जय ३

तत्सम्बुद्धिः भवस्य संसारस्य भू
षणमलंकारस्तत्सम्बुद्धिः दशमुखो रावणः स एव गजस्तत्र यो मृगराजः सिंहस्तत्सम्बुद्धिः हे दशास्यदेवाङ्गयम् यथा रावणं संवधितो हूषणादीन् हत्वा दिव्यरूपे दशाननं निज मेव को विहितस्तथा खरहूषणसहृशान्मम मनसो भ्रमादिदोषान्नाशयित्वा दशेन्द्रियाणि मुखानि निर्गमद्वाराणि भक्तिद्वाराणि वा यस्य तद्दिव्यरूपं विधाय निजरूपं सज्जं कुर्विति तेन च वक्रसाधनसम्पन्नो सन्यामपि भवद्रूपो विना मनसः शुद्धिर्न साधनं रति ३

सं॰ त॰
टी॰
१५

15

सकलेति सकलंयच्चराचरंस्थावरजंगमात्मकंजगत्तद्रोचयतिप्रकाशयतीतिसतत्संबुद्धिः अथ
वासकलस्यचराचरस्यरोचनमभिप्रेतिर्यस्मिन्हृतेशोचनेशोकोयेनतत्संबुद्धिः मुनीनांमननशी
लानांयत्कुलंसमूहस्तस्यकुशलस्यमुक्तिरूपस्यनिदानमाद्यकारणंईदृशात्रसकलेत्यादिपदे
नहेभगवन्सकलचराचरप्रकाशकस्यत्वतवमद्धृदयेज्ञानप्रकाशनमतिस्तकरोमितितेनचम
यास्वीयरहस्यवर्णनेकारयेतिव्यज्यते ४ सानानकेति सानानकेसाकेसानेयेजनास्तेषांवेद

सकलचराचररोचनहृतशोचनहे मुनिकुलकुशलनिदानजयजय ४ सानानक
जनवेदनरक्तनंदनहे कृतवरललितविलासजयजय ५ वरविलसितनखचंदि
रसुखमंदिरहे श्रीमुखकमलमिलिंदजयजय ६ ॥

नयाह्लादकयथाचंद्रनोमलयेस्वसमीपस्थान् हृत्तापंदनीकरोतितथात्वमपिसाकेतजनान्स्व
सदृशान्करोषीतिभावः हेरक्तनंदनकृतावरुवः ललितामनोहराविलासायेनतत्संबुद्धिः
अत्रप्रथमविशेषणद्वयेनयथाक्रमंशृंगारप्रकटलीलेव्यज्यते तेनचतयोरानंदरूपतेति चरमा
विशेषणेनचहेभग`` त्रिदंमत्कृतंकाव्यमपिललितविलासवद्विधेहीतिव्यज्यते ५ वरेति
वराः श्रेष्ठाः विलसिताः शोभितानखरूपिणश्चंद्रायस्यतत्संबुद्धिः नखचंद्राणां १९

वरत्वंचनिष्कलंकत्वेनज्ञातव्यम्स्वस्वरूपमंदिरमथवास्वस्वरूपंतदेवमंदिरमयोध्यारूपंनि
वासस्थानयस्यतत्त्वंबुद्धिः तत्रप्रमाणं अयोध्याचपरंब्रह्मेति श्रियोजानक्यामुखकमलेतत्र
मिलिंद अयंभावः यथामधुकरकमलंसेवतेतथाभवाननवरतावलोकनेनजानकीवदनमिति
श्रियःश्रीश्चभवेदग्र्येतिवाल्मीकीयरामायणोक्तेः श्रीपदंजानकीवाचकं अत्रप्रथमेनविष
णोनध्यानिनांहृदयोपकारनिवर्त्तकत्वंद्वितीयेनत्वन्निवासाहृदयस्यस्वस्वरूपत्वं तृतीयेनत

पदपद्मेशणानानवजितदानवहेपरमानंदस्वस्वरूप
जयजयरामहरे ७ ॥

स्यात्रकूलत्वंरसग्राहकत्वंच तेनचममकाव्यकुसुमस्यरसग्रहणोत्तिव्यज्यते पदपद्मेति
हेजितदानववनपदपद्मेशणानानस्मा भक्तानवरतपरमानंदवशोभनेरूपेयस्यरहशहे
रामजय अत्रप्रथमेनविशेषणेनरघुनंदनस्यत्रैलोक्यरक्षणसामर्थ्यम् तेनचहेभगवन्
नवचरितवर्णनेदानवसदृशान्विघ्नान्विनाशयमांरक्षेतिव्यज्यते द्वितीयेनममोक्तिमपि
परमानंदरूपांविधेहीतिव्यज्यते ७ ॥

स्तो. टी. १९

16

विश्वनाथेति विश्वनाथनामाचार्यो जनस्तव भक्तस्तस्य रक्षणेति निश्चनस्तत्संबुद्धिः अथवा
विश्वनाथाश्च ते जनाश्च ब्रह्मादयस्तेषां रक्षणे सविचक्षण समेसर्वे ये निगमा वेदास्ते `` `` शा
स्त्राणि तैर्गीत स्तत्संबुद्धिः अत्र सविचक्षणेत्यनेन रक्षणेऽनायासता व्यज्यते समेत्यादिना सक
लनिगमाविरुद्धमेव मन्त्ररविनकथयिष्यसीति तेन च श्रेयस्य सर्वादरणीयत्वं व्यज्यते ॥ इ
हाष्टपद्यां काव्यनायकस्य गुणाश्च प्रयुक्ताः नयाहिललिताली गणमंडितेति पदेन कामुकत्व
म् रसमंडितेति पदेन वैदग्ध्यम् हितनिन्दपेत्यादिपदेन महाभाग्यत्वमर्थत्वं च दशमुखेत्यादिप
देन तेजस्विता भवभूषणेति पदेन सौंदर्यम् इनशावनेति पदेन धार्मिकत्वम् रामेतिपदस्य

विश्वनाथजनरक्षणसविचक्षण हे समनिगमागमगीत जय जय राम हरे ८ अतिचंच
लकामिनीकटाक्षाकलनाकृतकलाकुलस्वरूपा परराम विलास भासिनो वोभिमते ॥ दाशरथेर्दधातु हे ॥

द्वितीयार्थेन पुरेचरता मुनिकुलेत्यादिना दारकतारकनंदनेति पदेन महा
कुलीनता निगमेत्यादिपदेन कीर्तिरिति ८ अतिचंचलेति परेरुत्कृष्टरामविषयकविलासे
भासिनः शोभमानस्य दाशरथेः श्रीरघुनंदनस्य दृष्टिः वः युष्माकम् अभिमतं दधातु कीदृशी दृष्टिः
अतिचंचला ये कामिनीनां कटाक्षास्तेषामाकलनाया स्वीकारेणाकृतकलया शृंगाररसीयचेष्टावि
शेषेण `` आकुलस्वरूपे यस्याः सा रघुनाथप्रकाशकत्वरामस्य परत्वे हेतुः अत्रातिचंचलेत्यादिना
रघुनंदनस्य सर्वोत्तमरामोत्कर्षो व्यज्यते तेन च पूर्णशृंगाररसोदय इति ५

१९

सि०द्वि० ४

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहाराजाबहादुररामचन्द्रकृपापात्राधिकारिविश्वनाथसिंह
देवकृतायामानंदरामायणेऽथ चेदिकाभिधायां संगीतरघुनंदनटीकायां प्रथमः सर्गः १ एवं मंगला
चरणं विधाय संगीतरघुनंदनकाव्ये प्रकटयन् सरयूतीरे भवनशस्यवर्णां विध्यनु संक्षेपतो भवन
वर्णनं करोति सरवदेत्यादिना सरवदः समीरो वायुर्यत्र तत् सरयूतीरे यल्ललितनिलयनं सुंदरम
वनं विलसति शोभते तन्मदनस्य कामस्य मदयमानं दर्पदं मन्ये कीदृशं तत् कांचनस्य सुवर्णस्य शा
लः प्राकारो यस्य तत् पुनः मणिमयानि जालानि गवाक्षा यत्र वा ची वरजालाकारविचित्ररचना

[illegible] इति श्रीमहाराजकुमारश्रीबाबूसाहेबविश्वनाथसिंहदेवकृते संगीतरघुनंदने मंगा [illegible]
लाचरणो नाम प्रथमः सर्गः १ सरवदसमीरसरयूतीरे विलसितललितनिलयमनम्
कांचनशालं मणिमयजालं मन्ये मदनमदयनम् १ चंदनचर्चितकुसुमसमर्चितमा
हीपरमरमणीयम् चंद्रस्तुतचंद्रकांतच
विशेषो यत्र तत् यत्र विलसतीति वर्तमान
क्रियया धाम्नो नित्यत्वम् तेन च रासलीलाया नित्यता व्यंजिता सरवद पदेन सीतलत्वं मंदत्वं सुगं
धित्वं च पवनस्य व्यंजितम् १ चंदनेति पुनः कीदृशं तत् चंदनेन चर्चिता लिप्ता या कुसुमैः सम्यग् वि
ताभूषिता या स्त्रीणां तिया वतस्य वासो मही च तया परमरमणीयं पुनश्च कीदृ चंद्रेण सुष्ठु बितः सचा
सौ चंद्रकांतमणीनां चयः समूहः तस्माच्चलितेन वहता सलिलेन कमनीयम् यत्र कुसुमसम

सं·त· टी· १२

17

चित्तप्रदेनतत्रकोमलास्तरणानैरपेक्ष्येव्यज्यते तेनचरामस्फूर्तियोग्यतेति चंद्रस्त्रुंविनेत्यादिपदे
नासकैर्नैरपेक्ष्यमास्तीर्णाकुसुमानामम्लानत्वंचव्यंजितम् १ मरकतेति पुनःकीदृशंमरकतस्यदृ
रिन्मणेर्यागोमुखनलिकागोमुखाकराणिजलयंत्राणितेभ्योनिर्गतस्यकुल्याकुलेपुकृत्रिमाल
त्यसरित्समूहेषुजलस्यलाभोयस्मिंस्तत्पुनःकीदृशंसुखसदनंसुखस्यनिवासस्थानंअथवा
सुखरूपमेवसदनंपुनःकीदृशंसरसीषुनत्रविहारार्थंनिर्मितेतरंगेषुकलितानिव्याप्तानिकम
लानितैर्ललिताशोभाशोभायस्यतत् कुल्याकुलेत्यादिनातत्रभवनेवाटिकाव्यज्यते तेनचतस्य

मरकतगोमुखनलिकानिर्गतकुल्याकुलजललाभम् सुखसदनंभ्रमकदनंसरसीकलि
तकमलललिताभम् २ यदधिकरतिरसपतिरपिकुरुतेपश्यन्नितशनिवासम् विश्वना॰
यनाथोपिसमीनस्तनुतेरासविलासं॰

नमस्तत्रृंगारोद्दीपनविभावाधिकरणत्वमिति २ यदि
ति रसपतिःशृंगारोपिमङ्गृहंपश्यन्नधिकारतिःप्रीतिर्यस्मिन्कर्मणितद्यथाभवतितथायत्रनिशनिवा
सेनिरंतरवासंकुरुतेविश्वनाथस्यमहादेवस्यममवानाथः श्रीरघुनंदनोपियद्गृहंपश्यन्सीतया
सहितःरासविलासंतनुतेविस्तारयति यदधिकेत्यादिनास्यशृंगारगदृहाप्याधिक्यम् तेनचानु १८
पमत्वंव्यज्यते विश्वनाथेत्यादिनाकदाचिदनिच्छोरपिश्रीरघुनंदनस्यरासकारणत्वंभवन २
स्यव्यज्यते तेनचास्यान्येभ्योपिरघुनाथगृहेभ्यप्राधिक्यमिति ४

गृहे इति तत्र गृहे रासक्रीडायां प्रणयिनि प्रीतिमति रमेशे श्रीरघुनंदने सहचरीभिः सखीभिः रमया
श्रीजानक्या च सह चिरं बहुकालं स्वैरं विहरति विहारं कुर्वति सति त्वं तस्य श्रममपनिनेषुस्यनेन
मिच्छुः वामावारान्सहि चिरं बहुकालं स्वैरं विहरति विहारं कुर्वति त वनितासमूहाद्वहिः ग
स्थितवनीकाचित्सखी आत्मसदृशीं श्रमितामपरां सखीमवदत् रमयेति पदेन रमेश इति पदेन
च विहारे संतोषाभावो व्यज्यते तेन च सामर्थ्यातिशय इति १ ईदृशानंदजनकरासतः श्रमो मा

गृहे तत्र स्वैरं सहचरीभिश्च रमया चिरं रासक्रीडाप्रणयिनि रमेशे विहरति सखी काचि
त्कुंजगृहमपनिनीषुः स्थितवनीवहिर्वामावारादवददपरामात्मसदृशीम् १ रासे
विलसति रसिकशिरोमणिरवलोकय मृगनयने रसपतिमंडितरोचेरखंडितरसप
तिः सरित्वानिःश्रमनिर्दोषकुंजरयंतीमत्नामपदि श्रमे मा न डितसुखवचपने १ ॥
निःसारये मदा सम्पूर्णा रासस्याद्र्दवंशो भां कथं पश्यामि इति श्रमसत्तितिं व्यंजयंती सखी वर्णमा
न रासमंगुलीनिर्देशेन वर्णयति रासः इत्याद्युक्तपद्यारासः इति हे मृगनयने त्वं विलोकय प
रसिकानां शिरोमणिः श्रीरघुनंदने रासे विलसति शोभते कीदृशी रसपतिना शृंगारेण मंडि
तः सचासौ रोविषादीस्यात्र खंडितस्य सः रसपेडितस्य श्रीरघुनंदनस्य अर्थे वा रसो त्वल
नवमंडितानां मर्यादानां निष्ठानां सुखवचने सुखसमूहो यस्मिन्सः रसपतिमंडितस्य

सं॰त॰ श्रीरघुनंदनस्य अग्र्यवारसौख्याननमंडितानामर्थाद्वल्लनिष्ठानां सखवधनं सखसमूहो यस्मिन्सः रसप
टी॰ तिमंडितनरोचिरखंडितश्रीसौरसपङ्क्तिसखवचयनश्रमः तस्मिन् रसपतीत्यादिपदद्वितीयविशोऽ
१८ यंभावः अनेकविधुवदनानां प्रकाशच्छटाभिर्मणीनां प्रकाशापिकमतिरसपंङ्क्तिनेत्यादिविशेष
णेनत्रल्लनिष्ठाअपित्रल्लानंदस्यकारासस्मरणानंदशान्नवंतीतिव्यत्यते तेनचरासस्यत्रल्लानंदाद
प्याधिकत्वम् अत्रकविनिबद्धवक्त्रवैशिष्ट्येनन्यपदप्रधानार्थशक्त्युवस्तुनावस्तुध्वनिः रासल
18 क्षणोभागवतसंदर्भेनृत्यैर्दहीनकैर्दिनामन्योन्याश्लकरश्रियाम् नर्तकीनांभवेद्रासोमंडलीभूयनर्त
नमितिस्कंदपुराणेकोशलखंडेच नासोमनोभानविरासहाभिस्तेनेहनेनभुविहर्षकारी श्रीर
गभेदोभुविरासनामारामेणातानामसामनोहरेण यत्रासरोमाभुविरंगभूतिः सरासनामाभुविके
कीरकेकिकोकिलकोलाहलक्षरत्तरुलललितविलासे कुरवककबकुलकेतकीकेरवकं
लिभेदइत्यति १ रासशोभायाअनिर्वचनीयत्वेपियथामतिवस्तुमात्रं दकदंबविकाशे २ ॥ ॥ २
कथयति कीरेति कीराश्चपालिताः शुकाः केकिनश्चनत्यामयूराः कोकिलाश्चतेतेषांकोलाहलो
यस्मिन् अथवातेषांकोलाहलइवकोलाहलोयस्मिंस्तस्मिन्क्षरत्तरुलस्यक्षरत्तघटकस्यल
लितविलासोयस्मिंस्तस्मिन्कुरवकाश्चबकुलाश्चकेतकाश्चकैरवाचकंदानिचकदंबाश्चते
षांविकाशः फलनेयस्मिंस्तस्मिन्पतेतरवोऽन्येषांचोपवनतरूणामुपलक्षकाः कीरादी
नांकोलाहलसदृशस्तत्रसखीनांमधुरगानवाद्यभूषणकोलाहलोभवति क्षरत्तरुलेत्यादि
विशेषणेनयत्रतंगयरागमालयतिसपवर्ल्लरुदतीतिव्यज्यते तेनचसखीनांगानेप्रावीण्यातिश १८

विलसितेति विशेषेणलसितानोविपुलकाशेभोवायासांविधुवदनानोवल्लभिर्मनोहरैर्विनो
दैः क्रीडाभिः विशेषेणविचित्रयासुखस्यभूतेनवारूपिणोचरित्राणियस्मिंतस्मिन्विहरासेचकित
मास्वर्थिनचनचचकोराणांचलस्यैवंद्रंचुंवतिअथादरेणपश्यतीत्यर्थः विलसितेत्यादिपदेवनत्र
कस्याश्चिदपिस्वपत्न्यानास्तीतिव्यंजितम् तेनवाप्यानंदशतितत्रानेकविधुवदनाविलोकय
चकितस्थचकोरशत्यर्थः चुंवतीतिपदेनहेमित्रभवताकलंकः साधुष्टनः सनधृतश्चेनहीहतव
परिचयः कथंस्यादितिव्यज्यते तेनचसखीवदनानांशुभ्रीचेद्राद्भाभातिशयइति ग्रंथकविति

विलसितविपुलपुलकविधुवदनावल्लभविचित्रे चकितचकोरचयाविहचंद्रचुंबति
चारुचरित्रे २ गायतिकाचनन्दयतिकाचनरमयतिकाचनरामम् कापिचनटयति
कापिचनटयतिकापिचपटयतिकामम् ४

वद्वैशेषोक्तिजन्यलतणमूलंकोर्थशक्त्युद्भवोवस्तुनावस्तुध्वनिः २ गायतीत्यादि का
पिचसावीरामंनटयतिकापिचसखीनटयति तेनन्दयविपिणीचेष्टाकारयति अयंभावः हे
प्रियनमरासक्रीडयांतवलाम्पनभवतितयाप्यलंतसंगेनृत्यनामिति कापिचकामंयथेच्छं
पटयतिइवीणायतीत्यर्थः शेषस्पष्टम् एतेनसर्वासांस्वाधीनपतिकात्वंव्यज्यते तेनचसर्वा
रयकंदेनस्यातिरसकत्वमिति ४

सं.त.
टी.
१९

19

जितेति जितोविधुर्येनतत्तच्चतदम्बुवरवदनंतत्तेनविकाशितंवदनंयस्याःसाकापिसखीन
र्त्तयंतीसतीकलानिधिदर्शनेनमुद्रितानिमुखानियेषांतानिकमलानिहसंतीवअकलिवि
चारितासखीभिरितिशेषः अत्रहसंतीवेत्युत्प्रेक्षयाहेकमलानियद्रीत्यायुष्मदीयानि भव
यसंबंधेपियेनरामचंद्रमुखचंद्रेणाजितोमुद्रितोलोभवतितेनरीत्याविकसितानामस्मदीयमु
खकमलानांसमनेकत्वमुख्याकर्हाथैवेतितस्याभिप्रायोव्यज्यते तेनचसखीनांचातुर्यंगति
शयइतिअत्रवाच्यवैशिष्ट्यजन्यः प्रदप्रधानोऽर्थशक्त्युद्भवउत्प्रेक्षालंकारेणवस्तुध्वनिः ५

जितविधुरम्बुवरवदनविकाशितवदनाकापिनटती अकलिकलानिधिदर्शनमुख
कमलानिहसंती ५ रमणीमंडलमिहकुंडलितंनृत्यतिगतिसंगीतम् गायतिसर
तिससीतयासाकंश्रीरामोरसगीतम् ६ रमणीमंडलमिति इहरासेकुंडलितंह
स्तेनहस्तंगृहीत्वाकुंडलवदाचरितंरमणीमंडलंगत्यासंगीतेनृत्यतिश्रीरामःसीत
यासाकंसरेतिसप्रीतियथाभवतितथारसस्यशृंगाररसानुभावकंगीतमित्यर्थः गा
यति अत्रसीतयासाकमितिवाक्येनरक्तनेदनेनसह विहरंतीरत्यासखीरालक्ष्यापि
श्रीजानक्यामत्सराभावोव्यज्यते तेनचतस्याउत्तमस्वकीयात्वमिति ६ ॥ १९
६ ॥

अथ श्रीरघुनंदनं विशिनष्टि मलयजलेपितेत्यादिना मलयजेन लेपितं ललितं सुंदरं कलेवरं दे
हो यस्य सः सचासौ सचसः सचासौ वनमाली चेति विशेषणत्रयस्य कर्मधारयः वेणुधारण
मुक्तं लघुकौशलरवेंदे आजन्हावसमीतेशः सर्वास्ताज्जगदीश्वरः गानेन वेणुनासाकं सर्वं वि
मोपहारिणीति पुनश्च कीदृशः चलंतीयाग्रलंकानां तृणांकुतलानामालिपंक्तिः तस्याविलो
कनेन पुलकितो रोमांचितो यश्चालीनां सखीनां गणः समूहस्तेन शालीशोभितः मलयजलेपि
तेति पदेन ग्रीष्मकालिकरासे व्यंजितः तेन च मासमासि रासो भवतीति उक्तंचपट्ट हन्कोशलरव

मलयजलेपितललितकलेवरवलितवेणुमनमाली चलदलकालिविलोकितस
कलालीगणशाली ७ वीणामिलितवेणुरतितनकृतिरघुवरगीतस्ववर्णे विश्व
नाथरतिवदतिकामिनीमुग्धतितिनिपततिकर्णे ८

उद्देहेमंतः शिशिरः शिरश्च तितरागमस्य नित्याः प्रियाः सीतायाश्च वसंतश्चात्मविभवैः प्राहुति
नद्दायोपि च हेमंतादिषु सभवंति विविधा रासा श्रीरामप्रियाः सीतायाः कुसुमाकरादिषु व
तेस्वेच्छानिवधाग्रपीति अत्र चलदलकालीत्यादिपदेन कस्याश्चित् प्रियायाः स्मर
णाव्यंजितम् तेन च तस्या तिसामर्थ्यमिति ७ वीणेति वीणास्त्रमिलितवेणुराणन
शब्दः कृतयश्च संगीतशास्त्रप्रसिद्धायस्मिन् सचासौ रघुवरगीतस्य स्ववर्णः शोभनोऽ

संत·
टी·
१०
४०

तस्मात्तस्मिन्कोऽपि निपततिसति कामिनीमुख्यतीति विश्वनाथो महादेवः कविवीरभयवदति क
मिनीकर्णीकर्णो इतिजानावेकवचनम् मुख्यतीत्यनेन हे सखित्वमपि मोहं शमा किस्वामग्रजस्त्रिदृष्टिगो
चरीति व्यज्यते विश्वनाथ इति वदतोऽस्यनेन श्रीरघुनंदनरासोत्सवप्रवृत्तेः देसंगीतरघुनंदनेनामकाव्ये
काव्यं यदायदा लम्भे भवतीति तदातदा श्रीरघुनंदन एव मम मुखं प्रकटयतीति व्यज्यते तेनेचास्यकाव्य

इति श्रीमन्महाराजकुमारश्रीविश्वनाथसिंहविरचिते संगीतरघुनंदने गद्वहरासवर्णनंना
म द्वितीयः सर्गः २ मालतीलवंगवल्लयः कुसुमिताकिशलयैः समारनताः कूजन्मधुमत्त
कोकिलाः षट्पदश्रेणिनिकरः शीतलमंदसुगंधसमीरणोल्लासिताः पादपालिंगनोत्सुकाभि
नीतकांताभिसरणाय ताविनिताश्चलतापत्रविलसितेतस्मिन्वसंतागमे वनोपवनवाटिका
सुविहरति वलयंयतव भूज्ञवलितविलासमुल्लासितमानसे मानशोकापनोदने चतु
रेमनोनंदनश्चजनकनंदिनी श्रीरघुनंदनगलालपनित्रुगलद्भेमपरिपूर्णा विश्वनाथोवसं
तरागमिमं शनिनिपगमपधनिशाशगरिमसनिपमनीधापमागाइति १ स्यानादेसिद्ध

त्वमिति ८ इतिसिद्धिश्रीमन्महाराजाधिराजश्रीविश्वनाथसिंहकृतानायांसंगीतार्थचंद्रिकानाम
न्नि टीकायांद्वितीयः सर्गः २ अथ चतुष्प्रबंध इति प्रबंधलक्षणं संगीतशास्त्रेतेयम् श्रादेश्याकृतवे
नीतातावग्रनराह मालतीत्यादिना संजातानि कुसुमानियासुताः किशलयानांसंभारेणानता १०

नध्वाः कूजंतोमधुनामकरंदेनमत्ताः कोकिलायास्मृताः गुंजंतः षट्पदश्रेणीभ्रमराणामनेक
राः समूहाः यास्य ''' शीतलोमंदः सुगंधिः सर्वासांसमीरणोवायुस्तेनोल्लासिताः पादप
दयानांद्रुमाणामालिंगनायोत्सुकाउ '''' तालितोनमस्यर्थकानानामभिसरणायोयुक्ता
वनितावश्वमालतीनांलवंगानांचपल्लव[illegible]नाप ''' लतोतिशोभितेतस्मिन्वसं ल॰
तागमेवनोपवनवाटिकास्ववलयितेनवलवदाचरितेनवधूनांव्रजेनसमूहेन '''' नोद्द
हिगतोयोविलासस्तेनसमुल्लासितमुत्साहितमानसंयस्यतस्मिन्मानशोकस्यापनोद
नेदरीकरणेतत्रचतुरेमनोनंदनः कंदर्पस्तस्मात्हर्षेणजनकानंदन्यासहितेश्रीरघुनंदनोवि
हरतिसततिश्रीगलस्यश्रीजानकीरघुनंदनरूपयुगलस्यप्रेमणापरिपूर्णाविश्वनाथः
सर्वोरूपेणअयमेमहादेवः अथवारासगतरघुनंदनसेवायोग्यशरीरेणरासमंडल
स्थितःकविः श्रमेवमंतरागमालयतिश्मेकमित्याकांक्षायामाह ससनिनिधधगमध
धानसासगगरिससनिधमनीधापमागाइति अस्यार्थोपिसनेषड्जेनसहस्वराःससा
स्तेषांनोवेधोव्याप्यस्मिन्त्रितिनप्रमानसगतेवेधेइतिमदिनीससनीरासेतस्मिन्धोधमो
गानादिश्रावीणपेधोनाधर्मेकृपेवेरेचक्रीवंतवस्तुनिविरिष्ठ धोधावतस्तूणिव्याप्तोया
तस्याकारकोपिचेतिमेदिनीतेनपरतोतिधधः सर्वोगणास्तेगच्छंतिश्रवर्णकत्वेन ॥

सं॰त॰ प्राप्नोतीतिधधगमग्रावार्थः जानकीत्वंयः प्राप: सः धमनीगीतज्ञः धमनः शब्दः अत्रत्रगुप्रत्य
टी॰ यस्यशित्वेनिपात्यतेसोऽस्यास्तीतिप्रशस्तगीतवान्श्रीरघुनंदनः अत्रयनेच्छदयोरध्याहारः
२१ कीदृशः इथाइंकामधुनोतिस्वच्छविच्छुदयातिरस्करोतीतीतिइथाकामजेनाश्रीरामचंद्रः अग्रगा
दिकोऽत्र यद्वाइंकोमंदधातिपोषयतीतिइथास्वर्वीकामपूरकरत्यर्थः कम्पुनःकीदृशःमा
गामायाजानेकांगंगीतांगंचगीतंमित्यनेकार्थध्वनिमंजरी नेनग्रतिति ˋ ˋ तेन्दत्यसिद्धतिमा
गा यद्वामाचगंचमागैताभ्यांसहा: नितिचेष्टतेश्रतिमागामनादंनादयोति ˋ ˋ ˋ ˋ धनि
सासमगरिससनिधयास्यात्नयाग्रः विस्मृतंपरतीतिग्रथः श्रीरघुनंदनःअनेको ˋ ˋ ˋ ˋ ˋ ˋ
ˋ ˋ ˋ ˋ स्मृमयंदेवेश्जयंतिस्मदेवताइतिश्रीमद्रामायणे विस्मयंविस्मृप्रत्नुरमित्यर्थः
अथास्यश्रीरघुनंदनस्यनिधनिर्गानशब्दः धनरवेश्चनिपातनिष्पन्नः अथधनिःसाचलक्ष्मीः
प्रकीर्तितेत्येकाक्षरकोषात्सायाः लक्ष्म्याः जानक्याः सगणाः कोटिरूपसर्वीरूपस्तस्यगं
गीतंसासगेअधधनिस्वसासगेचअधधनिसासगेनेगिरतिश्रवणेनक्तरग्रंतः करणेधर
तीतिसः सएवसः रघुनंदनीयसर्वीकोटिरूपरूपः सोगणाः परिकीर्तितइत्यनेकार्थः तस्यस
निधात्वायस्मिन्नशामिरूपेकर्मणातनमनिस्वध्येषणायाज्ञेम्यमरकोषात्अथधनिसासग
गरिससनिइति अत्रषडजर्षभयोरादौमूर्द्धन्यस्वरयोः सत्वत्वात्कयदंत्यसकारेकारविशिष्टर २१

21

कारयोरर्थः कृतइतिनस्कनीयम् तयोः संज्ञाशब्दत्वात् तदुक्तं गीतरत्नाकारे श्रुतिभ्यस्स्युः स्वराषड
जर्षभगांधारमध्यमाः पंचमोधैवतश्चाथनिषादइतिसप्ततेतेषांसंज्ञाःसरिगमपधनीत्यपरामा
ताइति एतेहिस्वरावसंतरागेभवंति शिवस्यसात्वीतमुक्तं कौशलखंडे रुद्रोपितस्मिन्रमणीस्व
रूपोभूपेंद्रसूनोःपरिरंभणाय तेनाहृतस्यागलएवकस्मादेषेंद्रमुख्यैर्विमृश्यतेती अत्रपाद
पालिंगनोत्स्रकाइत्यत ...... जडेष्वपिचेतनतनधर्माचरणम् तेनचवसंतस्याघटितघटनाप

विजयेतेदंपतीपरस्परसंकेतभावंसूचयंतौ चारुचंचलकुंतलौ सांजनौ निरंजनलोचन
खंजनमीनमानगंजनौ निजांगरंगेणांगभूमिंभूषयंतौ होलाखेलाकुतूहलिनौ कनकम
यपंत्रभृतरंगद्रवसाधकारुणांजलिजनपात्रतोपगानत्यैरोन्दयंतौ जडतांकोपितनृसा
गीतिसहचरीसंताडितपटहध्रोत्साहितौ तस्मिन्नपूर्वो विश्वनाथीयमानसमानेसेहे सा
हुलेव्यत्यने यत्रवसंतसमयेऽवचेत ...... नामीदृशीचेष्टा विचेमौविचरंतौ १

तत्रचेतनतांगोकाकथेतिभावः १ वसंतरागगेयेश्लवपदे दर्शयति विजयेतेइति सांजनाभ्यांनि
रंजनाभ्यांचलोचनाभ्यांखंजनमीनयोर्मानस्यगंजनौ अत्रसांजनेलोचनेजानक्या निरंजनेरघु
नंदनस्येतिज्ञेयम् होलानामखेलाहोरीतिलोके प्रसिद्धा तस्याकुतूहलिनौ कनकमयपंत्रभृत ४८

सं.त. रंगइवस्यसाश्रकेणारुणचूर्णेनग्रवीरइतिलोकेप्रसिद्धेनपूर्णानितानिजनतयाशाणिचनारंगफ
टी. लाकारलालतायात्राणिक्रमज्ञमाशतिलोकेप्रसिद्धानितेषांदेपणानस्यरोजइतयाःकेपितेनेनयेये
२२ स्तोसगीतिसहचरीभिःसंताडितेनपदेहेनउफरतिलोकेप्रसिद्धेनप्रोत्साहितोविश्वनाथस्याशि
22 वस्यकवेर्वदेविश्वनाथीयेमानसमेवसंमानसनामसत्तरस्तत्रहंसाविवविचरंतौविमोजानकीर
घुनंदनौविजयेते परस्परंसंकेतभावंसूचयंताविल्यनेनमिथोगालिदानंव्यज्यते सांजनेत्या
दिपदेनमिथोमहहितिमेरंगचूर्णावेचनव्यज्यते तेनचखेलने'तिचातुर्यमितिनिजांगरंगे
णेत्यादिपदेनमिथोनाखेलनेयत्नेःश्रीरघुनंदनोधावतितत्तोमरकतमणिमयीवयत्नश्चश्री
जानकीधावतितत्नःसुवर्णमयीवभूमिर्भवतीत्यनेनेत्याव्यज्यतेयत्रवसतनालंकारध्वनिःस
गीत्यादेरयंभावःयदासख्योगीतोपदहमानोद्यपराजितोसिपराजितोसीतिगायंतितदापरा
जयमसहमानःश्रीरघुनंदनःप्रकर्षेणोत्साहयुक्तोभवतिएवंजानक्यपीति विश्वनाथीय
मानसेत्यादिवाक्येनशिवस्यापिशृंगाररसप्रधाने
वोपासनेतिव्यज्य
ते २

एतावत्कथनेनग्रन्थमंनिर्वार्थ्यरासंग्रामायांसख्यांकाचिदनामसखीजगादेत्याह भृशमिति विहारेऽ
स्यपिहारमितिभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः भृशंसखावेविधाणानांविषयिणामिंद्रियाणामध्येकृतीश्रव
णोत्पन्नकाव्यश्रवणजनितानंदमधिकंयथातथासमीहितेरच्छनारदेजनकाद्वहितर्भावनमभि
प्रायेणातावयस्यासखीव्याहारैर्वंत्यमाणैर्वचोभिस्तस्याः श्रवणायथामाधवेरतिवती एतेनसख्या
ख्यातामित्वम् तेनचतस्याः समयज्ञत्वंप्रत्यते ९ विहरतीति इहमनत्वराजेऋतुश्रेष्ठेवसंतेन

भृशंविधाणानांसखवमथि`` विहारेविषयिणांभृत्तीवेनकाव्यश्रवणजनितानंदमधिक
म् समीहितेनाताजनकद्वहितभावनमित्वेवयस्याव्याहारैः श्रवणाययमाधवेरतिवती ४
विहरतिरघुपतिरिहऋतुराजे किशलयकुसुममालाकुलनदकुलकोकिलकीरसमाजे

तियाववरकपतिर्विहरतिकीदृशेऋतुराजेकिशलयैः कुसुमैश्चसमाकुलेषुव्याप्तेषुन ९
हूणांकुलेषुसमूहेषुकोकिलानांकीराः शुकास्तेषांचसमाजः समूहोयस्मिन् अत्ररघुपतिऋतु
राजेपदाभ्यांसमानशीलम् तेनचविहारयोग्यताव्यज्यते अत्राष्टपद्यांवाच्यार्थेनातावसंत
संपतिवर्णानव्यंग्यार्थेनचरघुराज्यराज्यवर्णनंकरोति तथाहिरघुपतिराज्येयथान्यस
पत्रप्रजाश्चापिनगरादिषुसमाजंकुर्वंतीतिएतेनव्यंग्यार्थेनतासांहर्षातिशयइति ९

संग.
टी.
२३
23

विलसितेनेति विलसितेषु शोभितेषु मंजलवंजलपुंजानां संदरा शोकसमूहानां कुंजेषु लतादिपिहितोदरेषु महाप्रुज्वलस्य
शृंगारस्य भासा यस्मिन् तस्मिन् विकसितैः फलैः सारसकुलैः कमलसमूहैः खगैः पक्षिभिश्च संकुला
नां सरसीनां सरसः शृंगारस्तेन सहित उल्लासो यस्मिन् तस्मिन् एवं सर्वोर्द्धेश्वरे अयं रघुपतिराज्ये मंजु
लवंजलकुंजसमानि कामोपचारसहितानि भवनानि सन्तीति तेन च तेषां विहारयोग्यतेति अवराईं
चेदं अयं रघुपतिराज्येपि प्रतिभवने विहारार्थं निर्मिताः गृहदीर्घिकाः तयोः गृहपतिनां च सन्तीति
तेन वाहीपनोपि वासिति २ तरलेति तरलोऽस्थिरं चलायेतरं गां तेषु तरुणीनां लतिकानां नीने घुंघुंकेषु
लीलयाच सुखदः समीरो यस्मिन् तस्मिन् तरलेत्यादिना वायोः सेविध्यं व्यंजितम् तरुणीपरिरंभणे

विलसितमंजुलवंजुलपुंजनिकुंजमहोल्लभासे विकसितसारसकुलखगसंकुलसरसीस
रसोल्लासे २ तरलतरंगतरुणीलतिकाततिलीलासुखदसमीरे तरुपरिरंभणवलितलते ५
नवलितानां पुष्पाणां लतानामुवलि यस्मिन् तेन च तेन विकलितहृता तावलिवनविकलीहृतं
धीरा यस्मिन् तस्मिन् तरलतरंगेत्यादावियं अयम् रघुपतिराज्येपि प्रतिभवने क्रीडनउगारेषुक्री
डंतीनां ललनासदृशवनितानां समूहेषु समीरणास्यवस्त्रालंकारादिचालनरूपा लीला भवतीति
तेन च सखीसमूहनिर्गतत्वान्मेदंगसंगात्सगोपि वेजलसंपर्कात् शीतलत्वं चेति तरुपरिरंभणे
त्यादावियं अयम् रासादिषु वनिताजनकृत नायकपरिरंभणश्रवणेन स्मरणेन च धीरा अपि स्व
निजनारीदृशोभूतावयमपि रामेश्रीरक्तनाथालिंगनानेदं करालभेमेति व्याकुलीभवंतीति

२३ नेनवविकसितमनसागरसमीरविकसितमंजुलकमललीमति ॥ ३ ॥

पवनेति पवनविसारिणो विसरणशीलस्य परागस्य पुष्परजसः पटलः समूह एव पटस्तेन घटिता
नि विरचितानि अनेकवितानानि येन तस्मिन् मनसिजेन कामेन मत्तैः युवतिजनैः संगतानां मिलितानां
युवजनानां मोदस्यानंदस्य निदाने प्रथमकारणे पूर्वार्द्धे इदं व्यंग्यम् श्रीरघुपतिराज्येपि कुसुमरजः
सदृत्याश्रितिसूत्नसुगंधिपीनादिवस्त्रवितानभूषितानि भवनानि संतीति तेन चोत्सवाधिक्यमि
ति उत्तरार्द्धे त्विदम् रघुपतिराज्ये स्त्रीयाभिः स्वच्छंदं विहरतां स्वस्थ्यकारणे रघुपतिरेवेति तेन च
तेषां विहारे शंतिबंधकाभाव इति ४ विगतेति विगतानि पलाशानि पत्राणि येषां तेषां पलाशा

पवनविसारिपरागपटलपटघटितानेकविताने मनसिजमत्तयुवतिजनसंगतयुवजन
मोदनिदाने ५ विगतपलाशपलाशकुसुमकृतविरहिविहिंसनताने गुंजितमधुकर
गुंजितगंजितमानवतीगुरुमाने ५

नां कुसुमैः कृतो विरहिणां वधः संतानो विस्तारो यस्मिन् तस्मिन् किंशुककुसुमानि वाल्यवि
रहिणां मन्तर्दाहो भवतीति भावः यत्र वजतेश्चपि यत्र व [illegible] स्त्राणि स्पृष्टानि रयत्र याजातकाक
यावेतनानामिति भावः गुंजितानां बद्धसमूहानां मधुकराणां भ्रमराणां गुंजितेन शब्देन गंजितानां
स्तिनीनां गुरुः पादपतनाद्यनेयो मानो यस्मिन् तस्मिन् भ्रमरगुंजिते कृत्वा मानिन्यो मानं विहाय स्व
तपवपतीनालिंगंतीति भावः पूर्वार्द्धे इदं व्यंग्यम् रघुपतिराज्येऽपि प्रतिभवने चित्रलिखितकुसु
मितिकिंशुके निरीक्ष्यमाणास्तेपि चित्रलिखिताः विकलाकृतयो निरीत्यंनइति तेन च तत्रदंपत्योः

सं.त.
टी.
२५

25

परस्परमनुगाधिकमिति उत्तरार्द्धं वेदं रघुपतिराज्ञेऽपि संज्ञविनावयवामधुकराश्वरसास्वादकायेना
यकास्तेषां गुंजितमिवोद्दीपकं वचनमाकर्ण्य मानिन्योमानं मुंचन्तीति ५ मलयानिलेति मलया
निलेन परिमलिताः सुगंधियो दिशावलेः प्राच्यादिदिग्वृंदं किशलयपाशवललितानि ड्रुमूलानि व
नानि यस्मिन्स्तस्मिन्नृतिवर्ये सुकुमाराणामति कोमलानां कुसुमरूपशराणां मारकंयस्य शते
पकस्य मारस्य कंदर्पस्य योजगज्जय स्तस्य मूले कारणे कुसुमशराणां मृतिकोमलत्वाज्जगज्जयात्
मेनवमेतरावजगज्जापयतीतिभावः सर्वांईदृदेवेग्यम् महाराजरघुपतिराज्ञेऽपि वनितानांस्वगं
धीनि किशलयवत्कोमलानि नवड्रुमूलानि सन्तीति तेन च तत्र दारिद्र्याभाव इति उत्तरार्द्धं त्विदम्

मलयानिलपरिमलिता दिशावलि किशलयललितड्रुमूले ऋतिसुकुमारकुसुमसरमारक
मारजगज्जयमूले ९ मुनिमनसोपिमदनमदमोदिनिमोदमहोदधिमाले ऋशकल
चेदचंद्रिकाचंदनचर्चितदिगंतराले ७

महाराजारघुपतिरपि स्वभटानां जगज्जयमूलम
स्तीति तेन च पराक्रमातिशय इति ९ मुनिमनसइति मुनिमनसोपि मदनमदेन मादिनि मद
कारिणिमोदमहोदधीनामानंदसमुद्राणां मालायस्मिन्स्तस्मिन् ऋशकलस्य शर्णं चेदस्य चं
द्रिकापव चेदनं तेन चर्चितं तलं मे दिशामेनरातेमध्यं येनस्तस्मिन् सर्वांईदृदेवेग्यम् रघुपति
राज्ञेऽपि उद्दीपनोपकरणानंदातिशय इति तेन च तत्रैश्वर्यातिशय इति उत्तरार्द्धं त्वेतेन रघुरा २५
जराज्येऽपि व्रजायशश्चंद्रिकयादिगंबरलीचर्चितेति तेन च सर्वेषां मंगलत्वमिति ७

वसंतवर्णनमुपसंहरति अखिलेति अखिलस्य संपूर्णस्य महीमंडलस्य मंडनकराः भूषकाः संकु
लाविविधा विलासा यस्मिन् ऋतुराजे तं दृष्ट्वा गम्यम् श्रीरघुपतिराज्येऽपि विविधविलासैः प्रजाः पृ
थिवीमंडलं भूषयंतीति तेन चानयाभावरति विश्वनाथेन महादेवेन कविना वा कथिता पद्गा
या रसिकाः श्रीरघुनंदनलीलानानारसेषु घोनिवासे गोष्ठ्यां विलसंतु अत्र रसिकगोष्ठीविलासेना
स्य गीतस्यापि वसंतसमानशीलत्वम् तेन चात्र शृंगारापायि व्यज्यते ८ विहरतीत्यनेन प्रतिता
न विहारं वर्णयति नंदयतीति नवानीलललनानागणेन मंडितः सचासौ रमेश्च शृंगारे पंडितः सचासौ

अखिलमहीमंडलमंडनकरसंकुलविविधविलासे विश्वनाथकथितापद्यायावि
लसतु रसिकनिवासे ८ नंदयति नवललनागणमंडितरमे पंडितनवरामः यल्लावण्य
लेशमपि न लभे दमितरतिर्यदिकामः ९ तावत्तावत्तस्य शतस्य यश्यतिनदापूरितसावम्

नवो रामः नंदयति यदि कामः अमिता अपरिता रतयो यस्य स दृशः स्यात्तत्स्य प्रियस्य श्रीरघुनंदन
स्य लावण्यस्य लेशमपि न लभेत अत्रोपमेये न्दस्य स्योक्तत्वादुपमानेऽपि न दाह्येऽपः प्रथमतः सरमण
शीलः तत्रापि रसप्रवीणः तत्रापि नवललनागणमंडितः तत्रापि न्दस्य नूपनेन रामे परमरसाधि
क्यम् तेन च रमणेनात्महानिशयो व्यज्यते ९ नंदयतीत्यनेनानंदस्य वर्णयति तावत्तावत्स्यादिना
तरुणस्य प्रीतः स च समत्रैरवत्ताभीतरवत्ताहीनो लज्जितरवत्तामहीनो दृष्ट्ररवत्तामत्तु ॥

सं॰ टी॰ २५

25

नीतोमुकुंदेसानरव श्रीरघुनंदन स्तावनावनृत्यरतत्यरस्याकारकमिनदेनसंगीतसंततकन्दस्यसंबोधिशहेन
ग्राघूरिनादवावंनयस्मिन्कर्मणितयथास्यादेवनावनावेस्यादेवयंस्तेवरसंबोधनेश्रीरघुनंदन रयका
मोत्सवेवनामेत्रगोहर्षवाला: स्त्रियस्तमवृरतकीदृशस्तेनमृत्य: नास्यमथमंगलेयस्मन्स: यद्वानासाम
गलेयस्मात्स: कीदृशरथेरनरथेरभेदस्तंनर्तितीतिनिर्दृश्यनतादृशस्येतगणोऽबुकाशोयास्मिन्नसतस्मिन्न
मार्गणावात्रयेत्तगणेमंगलेचेस्याहितिमेदिनीरभेदेचोभयत्र वीणानादेनसहसंगतंशिंजितंभूषणशब्दो
यस्मिन्कर्मणिअधिकंव्यंजित: प्रकटितोभावोयस्मिन्कर्मणितनयथास्यादेवंसंगीतसम्यग्गीतंसं
गीतशास्त्रोऽनुनामितमर्थ: स्तुनमिमित्यर्थ: रमणीयमनोहरंमननीयमननयोग्यंसंगीतेनृत्यविशेषं

वीणानादसमंगतशिंजितमधिकव्यंजितभावम् संगीतेनृत्यतिसंगीतेस्वशीनारमणीय
म् त्वामभीतोहृतः त्वणामनुनीतोमननीयम् ३

नृत्यतीतिद्वयोद्वयो: संबंध: प्रत्येकंमंडलेस्थितयैकयाप्रवीणयासख्योच्चारिता: स्तावनावेत्या
दिशब्दान्कस्यंतीसखीयदगत्यावादयंतीचसंगेनस्मारयतीतिभाव: प्रत्रसहशीतरस्यनेनस्वकी
यायाभीतरस्यनेनमुग्धायाहृीतरस्यनेनमध्यायाप्रहृीतरस्यनेनप्रगल्भायाअनुनीतरस्यनेन
गतमानमानिन्याश्चभावंसूचयतीतिव्यज्यते नेनचतस्यनर्मनेऽधिकप्रवीणतेति नेनवहृस्वा
मिनिपकस्वभावेनतादृशरसाधिकंनोत्पद्यतेऽत: श्रीरघुनंदनरयतोभावान्दर्शयेत्साशितया
नीतिसख्याभिप्रायोव्यज्यते नेनचरघुनंदनप्रियंमन्येकुर्वीति ३

पुनः संगीतं विशिनष्टि वाद्येति वाद्येषु रासोपयोगिवत्तविधवाद्येषु मिलितो मंजीराणां नूपुराणां धीरो रवो
यस्मिन्स्तत्र च सललितगतितततीनामतिसुंदरपदचलनपरंपराणां संगो यस्मिन्स्तत्र च तत श्रुतिगततालस्ता
लानां विशालभेदगणा यस्मिन्नेवं मृत्ववरितावादितामधुरा मनोहरा मृदंगा यस्मिंस्तत्र वाद्यमिलितेन्या
टिनानूपुरशुद्धिकानां समानस्वरत्वम् तेन च ध्वनेः स्वरजमृस्वरदलत्वमुज्यते ४ श्रुतिरमणीयारमणोर
त्युनत्स्नः श्रविषमे समे यथा स्यादेवं प्रतिरामे रामो रामो प्रति संरमते सम्यक्क्रीडति तनुस्पर्शवोधुन्दृत्य
प्रेमकटाक्षादिलीलानामाधिका न भवतीत्यस्य सखीमंडले तिष्ठज्ज्ञ भवतीति भावः स्मितेनवेद्देपरस्परकर
वाद्यमिलितमंजीरधीररवसललितगतिततिसंगम् श्रुतिगततालविशालभेदगणामृदुवरि
तमधुरमृदंगम् ४ श्रुतिरमणीयारमणोऽविषमं प्रतिरामं संरमते स्मितेतरेतरकरनयनेन व
क्रुरासमंडले क्रमते ५ मिथ्योदर्शनस्पर्शनपुलकितवपुर्विजयते यन्मम स्वेदसलिलक
पनं यस्मिन्कर्म णासहितवदनेमपिपयोनिधिजवदनमसम् ६ णि एवं यथा स्यात्तथा रासमंडले वक्रत्वं क्र
मते वक्रचलति रासमंडली सखीनो रच्युनेत्वनस्य वक्रतालोलालन्दृत्य भवतीति एकपवरच्युतेन दनोति न
तेन जवेन सकलसखीनिकटे दृश्यत इति वा भावः स्मितेनेतरेतरकरनयनामिति क्रियाविशेषणेन प
रस्परालोकने दृष्टिमिलनं भवतामृनोपि वृद्धिर्भवतीति व्यञ्जितम् तेन च रासेत्याशंकिरिति ५ मिथ्यद
र्तिमिथो दर्शनस्पर्शने पुलकितं च तद्वपुश्च तत्तन्यन संविजयते स्वेदसलिलकणसहितवदनमपि
पयोनिधिजवदमसविजयते प्रत्यपयोनिधिजरतिविशेषणेन च वदनस्य सजलकमलत्वम् तेन च ता
कालोचितवेनेन चारुणात्वम् तेन च वडुपमया वदनस्यारुणत्वम् तेन चानुरागातिशय इति व्यंजितम्

स्तै॰
टी॰
२९

26

प्रसरदिति दृढमणिमयरासस्थलेयः प्रसरत्पदनलस्य शोणिमा बुकवर्ण्याः केशविन्यासस्य कालि
मा च नवघनाभा वक्षमाणा सा श्रोणी राजिस्तां शतमूलतीत्रीवेणीं गणयन्नासरस्वतीसंगमं मन्ये
निजनिकटमागतस्यार्थिजनस्य मनोरथानां पूरयित्र्याः प्रयागैकदेशस्थितायाः वेण्याः श्रीसाराम
मंडलीय चञ्चलवेणीनां दर्शनेनेव पूर्णकामस्यापि रघुनंदनस्य हृदयेषु मनोरथान् वर्द्धयन्तीनां वे
लक्षण्यमुच्यते तेन च तासामतिशयितरसोत्पादकत्वमिति ७ ब्रह्मानंदेति मुनिभिर्योगिभिरग
म्यमग्राह्यं ब्रह्मानंदस्य विजयि रम्यं श्रीरामरासलीलाविषयकं ध्यानं भुजानस्तन्नैव हि उभ्यापन

प्रसरत्पदनलशोणिमकबरीकालिमनवघभाश्रेणी मणिमयरासस्थलरहमन्ये शतमूल
त्रिवेणीम् ७ शब्रह्मानंदविजयि भुजानो ध्यानं यतिभिरगम्यम् विश्वनाथ इत्यापुनेता
पिहित्वत्यतिरासे रम्यम् ८ प्रमृतमधुरतामधीनयन्तीमणितिमिमामधिपीयसादरसी
नादरचलितशिराः स्वपावयस्यामलमहृतांगुलिमुद्रयावृतेतताम् ९

दपि ध्यानं त्यक्त्वा विश्वनाथः सर्वोरूपो महादेवः श्रीरघुनंदनमेवायोग्यशरीरासमास्थितः कवि
वाम्हत्यति ब्रह्मानंदेत्यादिना रासस्य सर्वथा ध्यानागम्यत्वमुच्यते तेन च रासस्यानुत्तमत्वमेव
मितिरित्ति गानं विधाय सर्वो मौनमासीत् ८ प्रमृतेति सीताप्रसृतमधुरतामधीनयन्तीं नो वीक्ष्
वैती रमां सार्वीगीतवसंतादिवाणीरूपीं मणितिं साधु यथा भवत्येवमभिधीयसादरञ्चलादरमौ
घलितशिरो यस्याः सा तां वयस्यां सखी याम्गुलिमुद्रे तेशीघ्रमलमहृतवतीं ग्रहतमिति पद
नजावबलाः प्रसारस्या चिरकालफलप्रदत्वम् तेन महाराजलक्षणवत्तत्वमुच्यते ॥ २९

गृयमाशयः निजगानेललनागणामेडिनेतिविशेषणेनरघुनंदनस्यसर्वासखीषुसमंप्रेमाग्रजुनीतइति
विशेषणेनरसवर्द्धकत्वेननस्याभिप्रेतंस्वस्मिन्प्रेमधिक्योजनकाजनमानविधानेनव्यंजितवतीयंमध्येवाप
कप्रेमवतीतिविज्ञातयजानकोगुलीयकेनसापरितोषिता ८ इतिसिद्धिश्रीमन्महाराजाधिराजश्रीसी
तारामकृपापात्राधिश्रीविश्वनाथसिंहकृतायांव्यंग्यार्थचंद्रिकानाम्नीटीकायांतृतीयःसर्गः ३ रम
णिमितिरमणिश्रीरघुनंदनेरासरनेरामाशंकेपश्यतीयसुःप्रेमस्वस्मिन्दर्शयित्वागानेसखीगणेनसे
वितेनसंविदधतीसीतारासविलासस्यसमाधिसुखायध्यानानंदायचास्मिन्कालेवर्त्तमानसखसम

इतिश्रीमहाराजकुमारश्रीविश्वनाथसिंहविरचितेसंगीतरघुनंदनेवसंतरासवर्णनंनाम
तृतीयःसर्गः ३ रमणिरासवनेपश्यंती पतिप्रेमदर्शयित्वसीतागानेसखीगणेनमयेनी १
रासविलाससमाधिसुखायनसमेतरथादस्मिन्किलकाले प्रललापेहपतिःप्राणप्रियतमेग
येकिलसमेतरथात्श्रेनहिंनाबभूपतिप्रेमदर्शयित्वमित्यनेनवयंसर्वा नाभवनीकृतवाले २

नानकीतुल्यपवरघुनंदस्यप्रियाइत्यभिमानःसर्वासांभूदितितासांहितकर्त्तुमितिव्यज्यते तेनचत
स्याःसौहार्दातिशयइतिगानइत्यादिनाहेसख्योभवतीभ्योनकेवलमहंरूपाधिकाकिंतुगुणाधिका
पियतोमञ्जीतोरघुनंदनोमामनुरंजयतीनजानवानितितस्यागुणागर्वितात्वेव्यज्यसे रासविलासेत्यादि
पदेनप्रत्यत्तरासमंडलेरघुनंदनोनारितेसखीकेसख्योनरितरघुनंदनेप्रत्येकरासमंडलमवलोकय
तेनप्राक्तुवेनेऽनमनस्वलोकनसखेलब्धमेनहिंतेत्येकार्यसाधनेनानेकार्यसाधनोमस्याःप

[illegible] १

सेत॰ टी॰ १२ 27

ज्ञानक्वामेतर्हितायामिह्यपतिः श्रीरघुनंदनः प्रलल्लापप्रकारमाह हे शाखानयनमेहेवालेभवतीक्वगतामममत्वमेवप्राणप्रियमासियदेतर्हिनातोवालासीतिभावः २ नवेतिममनयनमधुकरः नवमुखनलिननिरीक्षरहितःसन्मुदंहर्षमते एतेनरसविशेषज्ञोममनयनमधुकरः त्वद्वदनकमलादन्यत्कमलमेवनजानात्यतोन्यत्रममेश्रमशंकोमोक्तविति व्यज्यते तेनचसकलसखीतोजानक्याःसौंदर्यातिशयेव्यज्यते किंच मलयानिलोममअनलवदाचरितिग्रयंभावः योमलयसंवंधीयवनस्त्वत्संगेपरमसुखदोभूत्सइदानींत्वांविनावह्निरिवमांदहतीति मलयासंवंधाद्यो शीतलत्वेमंदत्वेसुगंधित्वेचव्यं

नवमुखनलिननिरीक्षणारहितोनयनमधुकरोमुदंनैलभते अनलतिमलयानिलोगलेममात्मे
व्यालसाम्यमारभते ३ ममतनुविजितमूढमन्मथशरहमयतिनिशितशरैरस्नेहम् अतिमति

जितम् मलयानिलस्यवसंनेवग्रिनत्वाहसंत मेदोस्विसदीपरवदहिमकिरणोपिदहतिममदेहम् ४

कालोव्यज्यते किंचमाल्यंममगलेव्यालसाम्यमारभतेग्रारमतइतिक्रिययाइदानीमेवदर्शनेदोहियदेवं मालाव्यालीभूयदंस्यतितदाभवत्यापिकिंविधास्यतीतिव्यज्यते ३ ममेति ममतनुर्वाशरीरेणविजितः सचासौमूढोमूर्खोमन्मथःकामःममदेहंनिशितैस्तीक्ष्णैः शरैर्नस्नेहोप्रीतिर्यस्मिन्कर्मणिनयथास्यादेवंमयतिपीडयतिहेप्रियेयः पूर्वंत्वयासहितस्यममशरीरशोभाधिक्येनपराजितःसएवकामइदानींत्वद्वियोगेनममशरीरशोभाहान्याज्जिगीषतीतिभावः अत्रमूढपदेनदुःखितेप्रहारोवीरगणामनुचितइति व्यज्यते तेनचतस्यनिर्बलम् अतिमतिमेदोहिमकरणाअंशोपिस्विसदीपरवस्सूर्यइवममदेहंदहति

१२ कामस्कांतिहारकेनापर्यापितंमांपीडयतेनामस्यंयतेतिजस भावंत्वस्नानिरपरा
यंयोरयमसोस्यतोऽतिमतिमेदहतिभावः ५॥

इहेति त्वयि हृदि सत्यां हृदये वर्त्तमानायामपि पुरोऽग्रे विलसंत्यां सत्यां मयीह स्थाने मल्लीनामवल्लीवासंतीना
नवल्लीविटपोऽस्यास्तीति विटपः अत्र विटपशब्दादर्शआद्यच् ततो विटपे पुष्पसमानं दृश्यमानं भवति तयाश्लिष्यती
आलिंगती सती वेदनां हृदये पीडासमूहं वर्द्धयति यतेनाग्रे नवं हि दिव्यं मानानां मममपीडां जनयत्यपि कथं सहस
इति तेन च त्वं प्रकटीभूय मामानंदयेति प्रार्थनं व्यज्यते ५ नवेति नवरोचनेन नवदर्शनालोचनेन समं तल्पय
स्पर्शेन मम हृदयस्य खेदनिवृत्तिर्जातम् हे मैथिलि इदानीं पीडाकरत्वाद्दुष्ट इति पतितस्य चरितमवलो
कय मिलमिलमित्रमाममवरत्त अत्रेदं व्यंग्यम् त्वां विनाश्रितस्य ममानंददायिना भेदचिंताकामेनाऽस्त्री
इह मल्लीवल्लीवासंतीश्लिष्यंती विटपं मानेदम् त्वयि हृदि सत्यां पुरो लसत्यामपि मयि वर्द्धयति
चरितं वेदनाहृदयम् ५ नवरोचनलोचनसममयस्पर्शे संजाते मम हृदयस्य तनित्रम् अवलोकय परिपुर
ति पतिपतिचरिते मिलमिलमैथिलि मामवमित्रम् ६ विलसति सौदामिनी वारिदे त्वं न हि प
श्यसि मदद्यदि चित्रम् जातेजाते ध्यानगताज्वेनोचितमिदमन्यथाचरित्रम् ७
कृता इति तेन च त्वया शीघ्रं मित्रस्य साहाय्यं करणीयमिति व्यज्यते ६ विलसतीति सौदामनी वारि
दे विलसति शोभते त्वं न हि पश्यसीति महदाश्चर्यम् यदि पश्येस्तर्हि पीडिता सती मां प्राप्नुया
एवेति भावः अत्र प्रलापदशातो वियोगे संयोगस्फूर्त्तिः पुनर्विचार्याह जातेजाते त्वं ध्यानगतासी
ति अन्यथेनादृशी सौदामनी विस्पष्टं ममानालिंगनस्वरूपमनुचितं नवनभुवे अत्र ध्यानगते त्वयि ने
नत्वेत्तस्थिताऽहमेवदुःखित इति व्यज्यते तेन च त्वं मामेव ध्यायसीति व्यंग्यम् ७

78

रक्तनंदनेति रक्तनंदनजनकेऽनंदने दिनोऽश्चरितरसस्य लीलारसस्यांबुधेर्भवं नवनीतं विश्वनाथेन महादेवेन
कविना वागीनवरगीतेरहजगत्तिसत्तोसाधूनां नित्यमोदमाने दिदेशतद्दत्तः यद्यपि रघुनंदनस्य सकल
चरितमानंदप्रदं तथापि विशेषरसज्ञानामिदं शृंगारलीलारूपचरितं सर्वाधिकानंददायीति भावः अत्र
तु यिपदेन श्रीरघुनंदनचरितानामानंत्यम् तेनच तत्सारस्याख्यानं त्वयमितिसूच्यते ८ रत्नाद्दिक्कजइति
नववल्लभा रत्नाद्दिक्कजेः स्तिनवचवसंतिकया सर्वेयकामानामसावीचेपदिनवगुणानुगायेन दासा
प्रकटीभवेदिति योगिनीनामकाचित्सखी रामंप्रतिशेवाच घट्टेयोगबलेन जानामीति योगिनेपदेन

रघुनंदनजनकेऽनंदिनीचरितसांबुधिभवनवनीतम् मोदं दिदेशतु सतामिह नित्यं विष्णुना
यगीनवरगीनम् ८ रत्नाद्दिक्कजनववल्लभाः स्तिशोवाचरामंप्रतियोगिनीति कामासर्वाय
सवसंतिकावेद्यायेत्गुणास्तेप्रकटीभवेत्सा ९ सयोगिनी संप्रतिवेदनार्थं दिदेशकामासव
संतिकानाम् जगाममेयरक्तनंदनेन प्रादेशिताप्राप्य जगोगुणालीम् ९

सूच्यते तत्ररासध्याये स्याज्ज्ञानक्यापते एव कामसुदीप्यमनः तामयित्वाभवदियोगस्मारद्धयनइति
कामावसंतिकापदाभ्यां व्यंजितम् तेनच शीघ्रमागमनं इति गुणागानसमनंतरशाकटयेदं व्ययम्
ज्ञानकीप्रकटीकारेयादक्नाम स्थैर्यं भवदीयगुणानां नाहं गन्येषां नास्तीति तेनच ज्ञानक्यारघुनंदनगुणा
धीनत्वं सूच्यते ९ स इति योगिन्यासम्यक् प्रतिवेदितोऽज्ञापितो ऽर्थो जानकीप्राप्तिरूपोयस्मै स रामः स
वसंतिकां तां योगिनीनिर्दिष्टां कामां सर्वीं दिदेश आज्ञापयामास रघुनंदनेन प्रादेशिताप्रत्तमासार्थं सवसं
तिकाकामा सर्वीं जगाम रत्नाद्दिक्कजेमिति शेषः प्राप्यच रघुनंदनस्य गुणालीं जगौ योगिनीत्यादिना ज्ञान

साधवेह्योगस्य सौहृदम् तेन च योगिनि कुशोलाप स रघुनंदनस्य सतः यतिलंबज्ञाते
प्रयोगाद्यन्तमासि योगिनेयः ९ ॥

ज्ञानकीकृतमानमोचनायकामाकृतरञ्जुनंदनगुणस्वरूपवर्णनरूपगानमाह जयजयेत्यादिनाग्रन्थो
क्तिरञ्जुनंदनंश्रुतिबोधनेंज्ञानकीं प्रतिकरुणाकरेभ्यः श्रेष्ठहेरक्षवरहेतुकारणं विनोपकारकरण
शीलस्त्वंजयजयेतिजोत्कर्षेप्रकटय जयजयेत्यादरेवीप्साजनानांरक्षणेसुविचक्षणेनतीक्ष्णताप
स्यसंहारीसचासौसचसः एतेनानेनादृशोऽपराधंकरोतीतिरञ्जुनंदनस्यनिरपराधत्वम् तेनचज्ञान
कीतवमानकरणानौचित्यंव्यज्यते अत्राप्यसंनिधिवैशिष्ट्यजन्यार्थाशिषत्वइवोवक्तृनार्थ्वनिः १ वक्तं
नित्यतोऽपिनित्यःक्षणउत्सवोयस्यतत्संबुद्धिः सुविलक्षणानिरशनरलक्षणोभ्योलक्षणानियस्यत

जयजयकरुणाकरपररञ्जुवरविनाहेतमुपकारी जनरक्षणसुविचक्षणवीक्ष्णतीक्ष्णा
तापसंहारी १ नित्यक्षणसुविलक्षणनरशिक्षणसंसारी वत्सलतादिसकलगुणसाग
रनागरवरशृंगारी २

त्संबुद्धिः नराणांशिक्षणायसंसारीवसंसारीवत्सलतादीनांस
कलगुणानांसागरइवगाधाप्रमेयनिवासस्थानमाश्रितदोषमोचकत्वंवत्सलता आदिनासौशी
ल्यादीनांपरिग्रहः नागरवरःप्रवीणश्रेष्ठःशृंगारोशृंगाररसास्पदम् उचितोऽस्माभूषणाधा
रकोवाअस्मत्स्वामिनीविनाव्यथितो भवान्नस्स्यानित्योत्सवलक्षणश्रुतिपादकसाम्प्रदिक
शास्त्रं किमनुपाकविध्यसीतिसुविलक्षणलक्षणेतिपदेनव्यज्यते नेनचदेहजानकीभवत्यपिसा
म्प्रदिकशास्त्रं किमनुपाकविध्यसीति वैयर्थ्यकारणमाभूदिति नरशिक्षणायेत्यावलरतिनेवय

सं॰
नटी
२५

स्त्रियः किंशितयामरतिनरशिहृणासंसारीतिपदेवाच्यते तेनचहेस्वामिनीत्वमपितथैवपतित्वनशि
क्षणायावतरसीतिपरमप्रवीणोत्वंप्यस्माकंशिक्षावचनमनुचितमितिनागरवरेतिपदेनव्यज्य
तेतेनचहेप्रवीणोत्वमेवप्रकटीभूयरंजनंदर्शितयेति शृंगारिणः श्रुरुचोऽस्मापराधायपिवनिता
ललयंतीतिशृंगारेतिपदेनव्यज्यतेनचहेराजकिशोरीमितिजातंद्दीनापराधशंकामाकुर्विति २ लोचने
त्यादि लोचनेनचवदनेनचवाहूनाचक्रमेणवारिजस्यविधोश्चविषधरस्यचमदस्यगर्वस्यपरिहा
रीहरकर्नाकंठेनचउरस्थलेनचकंवोश्रुशंखस्यनीलमणिशिलायाश्चचारुतादारीसौंदर्यनाशकः

लोचनवदनबाहुवारिजविधुविषधरमदपरिहारी कंठोरःस्थलकंबुनीलमणिशिलाचारु
तादारी ३ उदररंजितोज्वलजलधित्रिवलीजललहरीगर्वहारी स्तवकादशक्यपदहीरकटिक
जलवेन्द्रयोस्तापनिवारकनाल्हादकेनयोः रिक्तनवकिशलयपल्लवकारी ४

सर्वेषांआकारविशेषा
स्यगर्वः शंखेरवाञ्चयवदाकारस्यनीलमणिशिलायाविस्तारकांतिस्निग्धताचचारुतेनेति ३
उदरेति उदरेणाजितउज्वलस्यशृंगारस्यजलधिर्येनसचासौत्रिवलीभिस्तस्यसमुद्रस्यलहरीणां
धिक्कारीतिदकः यथाक्रमेस्तबकदशक्यपदेनहरिकटिकरनवकशलयानलक्ष्मनकुरोतीतिसः
शृंगारसमुद्रेगांभीर्येनलहरीषाकांतिशोभेसिहकटौसूत्वताशुंडीयामाकारःनवपल्लवयुकरा
कोमलतेशतिपतेनेवताहशस्वरूपदर्शनेत्यकनकोपिशक्तोतिसप्रमावयिरूपादर्शनासदिस्सुजनि
कीकयमंनहिंतेति बोधयेतितेनचहेजानकीरकनंदनेश्राम्रपाश्चेनहिंनवरूपादर्शनासहिस्सु

२५

स्मितेति स्मितेनयुवतीजनविस्मितंकरोतीतितत्संबुद्धिः यद्वास्मयेनतदास्थाहृष्टिर्भवतीतितरुण्योवि
स्मयंतइतिभावः रसनायस्यशृंगारस्यविस्तारीविस्तारकर्तारसदिताभ्यांदर्शनस्पर्शाभ्यांसमेधितेनस
वर्द्धितेसुखेयेनतत्संबुद्धिः सुषमायापरमशोभायाः परिसारीयत्रयत्रचलतितत्रतत्रसुषमाप्युदाप्र
सरतीतिभावः सरसेस्यादावयंभावः योकामस्त्रीपयनसकदातेनिरीक्षतेसपावत्वांस्पृशति य
घवायासस्त्रीत्वांकदातेणपश्यतितस्याः परमसुखावाधिर्नास्तीति स्मितेत्यादौच स्मितमात्रे
णैवयुवतिजनविस्मयजनकत्वान्नासौमध्यगुरुमानेयोः संभावनेवास्तीति ग्रत्ररसनायकेत्यादि

स्मितयुवतीजनविस्मितकारकरसनायकविस्तारी सरसदर्शनस्पर्शसमेधितसुखसुषमाप
रिसारी ५ वसनविभूषणकलितकलेवरमौलिमुकुटमालाधारी ग्रतनुतनुकेलिक
लाशृंगारस्यरक्तनंदनाधीनत्वम् तेनवरकुंजनंदनस्यर तहलकोविदनित्यरासविहारी ६
सराजराजत्वम् तेनचनवापिरसराजस्वामिनीत्वम् तेनचालंबनभूतयोर्द्वयोः प्रतिकूलावरणा
ननतदानिर्भविष्यतीति तेनचमिलमिलेतिव्यज्यते ५ वसनेति वसनैर्विभूषणैश्चकलितंकलेवरं
यस्यतत्संबुद्धिः मौलौमुकुटंमौलौमुकुटश्चेष्टुंधरतितच्छीलः सहजापस्यसुषमामवलोक्यका
पित्यक्तंनशक्नुयातकिंपुनर्वसनादिभूषितस्येतिभावः ग्रतनुतास्तुकेलिरुपकलातद्दलनत्रकोविद
यस्यायथामनोभवतितत्सहतथैवक्रीडसीतिभावः नित्यरासविहरणशीलः एतेनरकुंजनंदनस्य
तणविपोगासहत्वम् तेनचविरहदुःस्वातिशयः तेनचहेजानकियावरकुंजनंदनोविवर्णानभवेत्।

नविवणकीभूयशुक्लंनंदनंयप्रणयपौभादिशःस्पर्शनंनतरुर्किंमविष्यतीति
मत्स्यति ८ ॥

सं॰
नटी॰
३०

कोकेति कोके कामशास्त्रे याः कलास्तासां कलानां यो रचने कुशलस्तत्तत्कोककलाकर्त्तुं समर्थोऽस्य
र्थः अल्पकोजल्पो यस्य ताहृश कदाचिद्द्रुमेणाक्तदोरवचनेनिरस्तरेदितिस्तल्पमेव जल्पसोत्तिभा
वः प्रियामनुसरतीत्यनच्छील: सर्वथाऽप्रियोत्कलस्त्यर्थः अथवा कोककलाकलनाकुशलाल्पकज
ल्पोऽप्रियामनुसरतीति हेमानविमोचनललनालोचनानोसुखमयेनकायेनविहरतीतिमानविमोच
नेत्यायेकं पदं वा एतेन यदि कुवाचिकाविद्दसाधिकायमानमपिकुर्यान्तर्हित्वत्स्वरूपदर्शनादेव
मानस्यसम्प्रतिरेवमभवतीति तेनच हे मानिनि हृष्टरक्तनेदनेन च मानो यस्यमे वा नसत्वस्तन पवकथ
नश्राप्नोषीतिव्यज्यते ७ अथ श्रीरघुनंदनस्यानिरवशायतो स्वरूपशाणसुवर्णामिवाजानकीमा

कोककलाकलनाकुलाल्पकजल्पप्रियानुसारी मानाविमोचनललनालोचनसुखम
यकायविहारी ७ ईदृशिरमणोदृगगोचरइहकिमुविहरतिवदनारी विश्वनाथगीतगीते
स्मिन्मिलतुविदेहकुमारी ८

नायो गयन्तो ब्रजयन्ती गीतमुपसंहरति इहशीति ईदृशिरमणो न
पिदृगगोचरेसतिरहवरनारीम्बिशेषरसाभिज्ञाकिमुविहरतिअपितु मेवकरोत्यर्थः एतेनरघु
नंदनस्यनायकोत्तमत्वम् तेनचहेजानकिन्वमुत्तममनायिकासिरदानीमपिमानंत्यजेत्युत्तदारह
स्सिमत्म..... मत्ताकथयिष्यतीति तेनचज्ञानिकन्यायामत्तानिनीतिकथनमहतीलज्जेतिव्यज्य
ते अस्मिन्गीते विश्वनाथेन महादेवेन कविना वा गीते अथवा विश्वनाथस्य श्रीरघुनाथस्य गीते
गानेयस्मिंस्तस्मिन्गीतेसतिविदेहकुमारी मिलतुप्राप्नोतिरघुनंदनमितिशेषः ८ ॥ ३०

इतिसिद्धिश्रीमन्महाराजाधिराजश्रीरामचंद्रकृपापात्राधिकारीश्रीविश्वनाथसिंहकृतायांवे
गयार्थचन्द्रिकानाम्निचतुर्थः सर्गः ४ रघुनंदनेतिस्पष्टम् पत्तेनरघुपतिगुणगानस्यातिसद्यः
फलदातृत्वम् तेनचतस्यसर्वोपिकंठ्यज्यते अत्रसहोक्त्यलंकारध्वनिनवस्तुध्वनिः १ रास
रंतरमणीध्यायंतीमेवजानकींमानिनीमत्वाश्रीजानकीमानकारणमनुचिंतिविचार्य्यमानोमया
नकृतोऽपितुध्यानमेवकुर्विंती स्थितेत्यूरीकृत्यश्रीरघुनाथपादाद्दिव्याभिप्रायेणध्यानमारोप

इतिश्रीमन्महाराजकुमारश्रीविश्वनाथसिंहकृतेसंगीतरघुनंदनेजानकीध्यानवर्ण
नेनामचतुर्थः सर्गः ४ रघुनंदनगुणगानाद्भुतप्रभावेजनकवंशेच श्रुंगयदिलो
कयसमुखवसेतिकासिंजगादेदम् १ पश्यपश्यकामेसखिवधूरनोराजतिजनककि
शोरी ध्यानगतांतर्द्धानप्रकटितपतिमुखचंद्रचकोरी १

पंत्याह पश्येति हेकाममसखिपश्यपश्यजनवधूरनोजनककिशोरीराजतिध्यानगतामावासे
अंतर्द्धानात्प्रकटितास्वसावासोयस्यः श्रीरघुनंदनस्यमुखमेवचंद्रस्तत्रचकोरीवपश्यपश्येति
संभ्रमेवीप्सायतिमुखेत्यादाविदंलेगयम् सखिपश्यास्याश्चकृतशीतिमानवनिदिश्यते
पिप्रियेतियद्दृमुखीभवतिप्रत्यातध्यानेपिश्रीरघुनंदनमुखमेवालोकयतीति तेनचने
येमानिनीति १

सेन॰ टी॰ ३१ सुमनःस्तेहेत्यादि सुमनसांपुष्पाणांस्तेहः प्रकरश्चतिलोकेप्रसिद्धः तेनसुगंधितावासौशादीनयाङ्कुस
मैश्चकलितोयुक्तःकचपाशःकेशपाशःनिशिस्मरङ्गःकुल्यतमः तस्यरागेणाजसुमरजसापरीतो
व्याप्तः यावत्शोवप्राकाशमहशोभातिववाथ्यानेथ्यैवेवसाम्यमरःप्रत्रनिशिपदेनप्राकाशस्यस
31 नक्षत्रताव्यज्यते तेनचनक्षत्राणांकुसुमसादृश्यम् परागसादृश्येनशान्त्याःसत्वताकोमलतेव्यजि
ते २ प्रभापुञ्जेति यस्याःप्रभापुञ्जपरिभासितभालेनीलमणिराजःअर्द्धचंद्रयवसिंहासनेनतवङ्गतः

सुमनःस्तेहसुगंधितशाटीकुसुमकलितकचपाशः भातिस्मरङ्गपरागपरीतोयस्यानिशि
वाकाशः २ प्रभापुञ्जपरिभाषितभालेलसतिनीलमणिराजः अर्द्धचंद्रसिंहासनगतश्च
रसराजोविसमाजः ३ मोदसदनवदनेलोचनयुगमंजनयुतमितिशंके मिलितमि
लिंदेकोकनदयुगलेविलसतिविधोनिरंके ४

समाजःरहितः रसराजःशृंगारश्चलसतिअत्रभालस्यचंद्रोपमायादर्शनादेवाह्लादजनकत्वंव्य
ज्यते नीलमणेःशृंगारोपमयाऽद्वितीयत्वम् तेनचसौंदर्यातिशयोव्यज्यते ३ मोदसदमेतिय
स्याःमोदसदनवदनेअंजनयुतंलोचनयुगंनिरंकानिष्कलंके विधौचंद्रेमिलितोमिलिंदोभ्रमरो
यस्मिंस्तत्तथाकोकनदयुगलेविलसतीतिशंके अत्रमुखप्रशस्त्याकोपाभावोव्यज्यते तेनचमा
नानवकाशः कोकनदपदेननयनयोः सानुरागत्वंव्यज्यते ४ ॥ ३१

अलकावलीति अलकावल्याकमनीयेयस्याःकर्णौसंभ्रमसप्रकाशंप्रचलितमाटंकंयमुनायाःकलेस्रव
र्णास्यस्वनीयाम्तशंकरविमन्येग्रत्रस्तशंकमितिपदेनसूर्यस्यपूर्वंकन्याजलस्नानागमनेभ्रमेणोतिव्यज्य
ते येनवचकितत्वेनस्थिरत्वम् ५ ललितेति विजितेकीरवदनाकृतिस्तनदनायस्थिरस्याशोरवनोम
पूरस्यरुविनाशोभायस्यासाग्राक्रम्यासुकत्वेउस्यभूषणेनमपूरस्यशोभाजितेत्यर्थः नयनयोकृतहृ
लायचरितेयस्याःसायस्याःललितेनविभूषणेनकल्पितासाचासौनासिकाविलसतिशोभते अत्र

अलकावलिकमनीयेकर्णौसभ्रमचलिताटंकम् यमुनाजलस्रवर्णास्मतीर्थेमन्येरविंससेक
म् ५ ललितविभूषणकलितनासिकानयनकृतहृल्लवरिता विलसतिविजितकीर
वदनाकृतिनटनस्थिरशशिविरुचिता ६ कंठाभरणविभूषितकंठोविजितसामणिदरप
घः भूषणभूषितभुजःकुसुमभुतकल्पलतावरवघः ७ नटनस्थिरेतिपदेनभूषणस्यभावि

वंवलत्वंव्यज्यते येनचरत्ननाथसंगमायगत्यादिव्यापारः ६ कंठाभरणेति यस्यायघःकंठोभरणेन
विभूषितःसचासौकंठःविजितःमणिभिःसहितेमणिजादिनशंतियावत् शंखोयेनसराजतीतिशेषः
यतेनत्वयाकंठशोभैवनाहशंखूकःशंखोजितःसंप्रतिसधनिमपितेजयेतिव्यज्यते भूषणेति यस्याः
भूषणभूषितोभुजःकुसुमैर्युतायाःकल्पलतायावरोवेघोयस्यसशोभते यतेनत्वयास्वभुजेनस्वरू
पतःकल्पलताजितेदानीकथनेविनेवास्मिन्मनोरथपूरणेनतस्याःकामदात्वमपिजेयतामितिते

सौन॰ टी॰ ३२

कृशेति कृशवर्णयाकंचुकीकृतयोः यस्याः स्तनयोर्मध्ये मुक्ताहारः विजितमहिरेणमेरुगतस्य मेरोः कनकगिरेः शिखरयुगस्यमध्ये वर्त्तमानास्तनयुग्यागंगायाधारायेन सविलसतिहारशोभयात तादृशगंगाशोभाजितासेश्वतिचलित्वाक्षीरयुनंदने मिलित्वागंगायास्तापहारित्वशक्तिरपित्वयाजी यात्तमितिजितेत्यादिनाव्यज्यते तेनचत्वांविनारक्तनंदनस्यास्माकंचतापहर्त्तेनकोऽपिसमर्थ इति ८
ललितेति ललितयात्रिवल्यात्रिगुणालोमावलिर्यस्मिंस्तत्कृतशरमसृतमयस्याउदरमहहरोशिवो जेतृत्रिदेजानोशंकेऽथरमिहयसंगमनेगेमदमेमन्यपतेनसाविजानकिपलायस्वपलायस्वडाचश

कृशकंचुकीकृतकुचमध्येविलसत्तमुक्ताहारः विजितमहिरुतमेरुशिखरयुगमध्यसरयु
नीधारः ८ ललितत्रिवलीयुतलोमावलिकृशाननुदरमसंगम जेतुंहरोत्रिदंत्रशक्तिपर
मिहमन्येहमनंगम् ९ शंकरपरयामितदिनकरकरमपिपश्यतुलोके नदपिनसरसत १८

भूरयुनंदनोरसास्वैवर्मयकामः शत्रुशेषंजेतुंसज्जीभूतइति कदिमपमानेकवयःशंकाःस्मो सर्वोपरिहासोव्यज्यते तेनचतस्यायुतिनिकटवर्तित्वम् ९ शंकरेति शंकरस्यपरेणाशत्रुणाकामे नपाशितः पाशविषयीकृतः सचासौदिनकरस्यकरः किरणास्तमपिलोकेपश्यतुस्तदापियस्याः स्मो केरसनयासहितेकदिमपमानकवयःशंकाःसमर्थानभवंति शिवस्यापिमूर्तिपसत्वात्स्वयोपिका मशत्रुरितिभावः पतेनकदिर्हिछंवदशतित्यज्यते तेनचकुचभार भंगभयेत्यक्ताशीघ्रंरयुनंदनप्र तिचलीति १० ॥

कनकेति कनकतंतुभिर्गुंफितानामणीनांगजमणीनांमञ्जायस्मिंस्तत्तादृशं वर्चरागत्रयपरिधा
नेचवतारेतिलोकेप्रसिद्धंमूतननयनविषयमुपनीयप्रापस्यतरणीः सूर्योपितिनिजममानरहयति
स्यत्यति ग्रस्याग्रेः हेकियस्यकाशवानितिलज्जितामवतीतिभावः एतेनहेमाविपतावेतमीदृशं चर्च
रभारेसोकानवकोद्धः किंचलनपवद्रुदिष्यतीतिव्यज्यते तेनचनिःशंतकनयागमनेकाविति ॥११॥
राजितेति यस्याराजितैरत्नाभरणैर्विराजितेनपादेनपराजितेजलविंदुभिः सहितममलेकमले
नरवराकृतिमिंदुंचेहंवीक्ष्यमुद्गतिः एतेनजितकमलस्यसंतापहारिप्रभावपरमप्रियेरघुनंदनेप

कनकतंतुगुंफितमणिगजमणिवरचर्चरपरिधानम् नयनविषयमुपनीयतरणिरपिहृया
तिनिजमभिमानम् ॥११॥ राजितरत्नाभरणविराजितपादपराजितममलम् सजलबिंदुनखरा
कृतिमिंदुंवीक्ष्यधिमुद्गतिकमलम् ॥१२॥ कोटिद्वयनिजसखीसंवृताकोतिचकासितकाया
यामवलोकलोकायतेमलिनासोड्रुसयासुच्छाया ॥१२॥

वकिंनदर्शयसीतिव्यज्यते तेनचतवचर
णादेवरघुनंदनोनिस्तापोभविष्यतीति ॥१२॥ कोटिद्वयेति कोटिद्वयेतिनिजसखीभिः सहताः प्राप्ताः तो
ज्ञानकीसुत्वातस्याश्चिकोटयः सर्वाअपिसमायाताइति भावः कांत्याचकासितः प्रकाशितः कायोय
स्याः सायाजानकीमवलोक्य उड्डुभिर्नक्षत्रैः सहितस्य सुधांशोश्छायाकांतिमलिनालोक्यतेनाजा
नकीपश्येतिशृंगारान्वयः यत्रेदमवगम्य हेसखिजानकित्वशोभातः पराजितसुधांशुस्तापकारत्ता
पमयः संजातस्तमपिकेनापकरोतीति तेनचजगत्तापमेवरघुनंदनस्यतापंहरेति ॥१३॥

संत०
टी०
३३

इहेशेति इहेशधावनितायाविरहेण विषमः जीवितं कथमतनुते व कथमपीत्यर्थः विश्वनाथेन कृ
तेगीतगीते सन्निजनेरितिशेषः रामो मदमातनुते विस्तारयति इहेशेत्यादिना वक्ष्योभुवनिताम
सन्तोषोपित्वविनारस्तुनेदनस्य सन्तोष इति व्यज्यते तेन च जनानुकूलोऽयमतिशयइति १४ प्रतिन
शेति प्रतिनशाम व्रजस्त्रियाः समञ्चलेत्याश्च वेशच्छटावलोकेन स्थगितं इन्द्रियव्रजोयस्याः सा
तावसं तिकास्वमृखी विलोकप्रगल्भावा पस्याः साकामानामसखीजानकी बोधयति स्मपूर्वं श्री
जानकीसमवलोकयितमुत्कण्ठितासेश्रतिनस्यास्वरूपदर्शनेन स्थगितावक्तुमशक्तवसन्तिकामव

इहेशवनिताविरहविषमः कथं जीवितमतनुते विश्वनाथकृतगीतेगीते रामो मुदमातनुते
१४ प्रतिनशागात्रच्छसमञ्चलच्छविच्छटावलोकस्थगितेन्द्रियव्रजम् विलोककामास्व
सखीवसन्तिका प्रगल्भबोधयति स्म जानकीम् १ स्मरभिमतां वसमुदयं यौवनमपि नाथ
कमनुकूलकुलम् उल्लभमेकमेकमाकलये किमु सकलेश्वरवमूलम् १

सेतिकामवगत्य कामा स्वयमाहेति स्थगितेन्द्रियव्रजामिति विशेषणेन जानक्या बोधने ऽसामर्थ्यं व्य
ज्यते तेन च प्रेमाधिक्यमिति १ पत्तावतापि मानमुत्सृज्य सा जानकी मोषत्कुपिताकामा प्राह स्मरभि
मिति स्मरभिं वसन्तं समुदयं समुद्भतेन व यौवनं च अनुकूलनायकमपि एकमेकस्वरवमूलं
उल्लभमाकलयेति सकलउल्लभमिति किमत्र वक्तव्यम् एतेन सकलमेसकलेश्वरवमूलमाने हृतत्वे का
त्वमेवानामितेन व्यज्यते तेन च सखि इङ्गः स्वकारिणी त्वमेवेति १ ॥ ३३

परमहंसेति परमहंसेषु परम उत्कृष्टः स चासौ जनकः यस्या जनकः पिता यस्याः सर्वसहा भूमिरेव जननी रसस्य शृङ्गारस्य धायकः धारणकर्ता योषित्कोवा स चासौ रघुनायकः स चासौ नायकः तस्य प्राणसमा रमणी या त्वम् २ तस्या स्तवमानरूपं नवीनं चरितं मञ्जिन्नेऽतिविचित्रम् अद्भुतं भाति ग्रपराद्ध्युपादपि रघुनंदनः तथापि तव मानो नोचित इति परमहंसस्यादि पदद्वयेन व्यज्यते तेन च मातापित्रोर्विवाय्यैवमनुवर्तसेति नवीनमित्यादि वाक्येनेदानीं त्वं वित्तिमाजातासीति व्यज्यते प्राणसमेत्यनेन हि काश्चित् स्वप्राणेभ्योऽपराध्यतीति तेन च रघुनंदनस्यापराधसंभाव

परमहंसपरजनकोजनकः सर्वसहैव जननी रसधायकरघुनायकप्राणसमा यारम
णी २ तस्याभाति नवीनं चरितं मञ्जिन्नेति विचित्रम् मिलमिलमनोमोहनेमोहिनि जहि
जहि मानममित्रम् ३ माकुरु मुनिमनने मम वचनेमानय मानय धीर विश्वनाथ रघु
नायककरुणाकरके रंगभीरे ४
नैव नास्तीति व्यज्यते हे मोहिनि मनोमोहने श्रीरघुनंदने मिल
मिल यतस्त्वं हंसरिव यदित्वं मानं करोषि तदा रघुनंदने मोहनता कथं यतस्त्वं रघुनंदनोऽन्यानुरक्तो
भवति तदा त्वं मोहिनी कथमिति तेन च मानेमस्त्वमयो मोहिनत्वमपयातीति व्यज्यते तेन च कीर्ति
र्भविष्यतीति उत्तमस्वभावस्याजयति समेव शत्रुस्तस्मान्मानरूपममित्रं जहि जहि नाशय ना
शय ३ माकुर्विति मुनिनामिव मनने माकुरु धीरो मम वचनेमानय किं तेव चनमित्यत्राह

सं.टी.
ही
३४

विश्वनाथस्य शिवस्य कवेर्वा नाथे हे गभीरे रक्तनाथे करे ज्ञरुज्ञरु मननेन श्रीरघुनंदनो मुनीना
मेव प्रसन्नो भवति ननवेति मां कुर्विति वाक्येन व्यज्यते तेन च परधर्मग्रहणास्यानौचित्यमिति ज्ञा
रुकुर्विति विरुद्धया कालविलंबो यथा न्यायाधीनो रघुनंदनो न भवेदिति व्यज्यते रघुनंदनस्यैवाप
राधः केनचिन्मिथ्यैव कथितो वा न हि मे मनस्येव तेरत्नयत्नावसरया प्रापितिनदायनमासिद्धा याच्यमा
न्नकरणीयमिति गभीरपदेन व्यज्यते ५ प्रगल्भत्वमिति उद्भूता उत्कण्ठा रूढकोपो यासां ताः
तासां जानक्याः सखीनां मध्ये कापि चतुरा प्रियसहचरी तस्याः कामाया प्रगल्भत्वं प्रकटमत्रभू

प्रगल्भत्वेन तस्याः प्रकटमत्र भूयो ऽङ्गनरूपा परीहारं सम्यक् वचनरचनायाविदधती
सखीनां जानक्याः प्रियसहचरी कापि चतुरा वचोसि व्याहे विशदपदभावार्थघटनम्
१ अनभिज्ञाय भूमिजाभावप्रवदसि मूढे पण्डितमानिनि यौवनादिष्वदिगदासे ज्ञल्पमेत
न्निष्फलं भवति न भामिनि

य ज्ञात्वा वचनरचनायाः परीहारं तिरस्कारं सम्यग्विदधती सती
विशदाय दस्य भावार्थघटनायास्मिन्कर्मणीत घृया भवति तथा वचोसि व्याज हे भाविनि वनी प्रि
यसहचरीति जानक्या अभिप्रायं ज्ञातेति व्यज्यते तेन चतद्भतरे जानक्याः प्रीतिचतुरेति याहश
वचनरचनया कामा वचनतिरस्कारो भवेत् जानक्या अभिप्रायेन प्रकाशे तन्ना दृशवचनरच
नी प्रवीणेति भावः १ अनभिज्ञायेति हे मूढे पण्डितमानिनि भूमिजायाः सीजानक्या भाव २५

मभिप्रायमनभिज्ञतायप्रवदसि मुग्धेहेतुमाह यौवनादीतिहेतुमाह यौवनादीति हे भामिनि को
पनशीलेयदियौवनादिस्तुर्लभंगदसितत्कथंनेनित्ययौवनादीनसंभवतीति अस्यासहनशीलत्वाय
नवमनसिग्रायायासत्कथयग्रन्थयाकथंकथये रितिभूमिजाशब्देनव्यज्यते भामिनीतिपदेनशुक्रा
शुक्रकथनाविचारः तेनचबोधनानाधिकरोव्यज्यते मुग्धेपंडितमानिनीतिसंबोधनपदाभ्यां मुग्धत्वाति
शयोव्यज्यते १ प्रथेतिविशेषणागताः मानश्चमदश्चमत्सरश्चमदनश्च नोच्छ्रितमानसेसंतापश्चयस्याः
सापथाच्चलिरहशीवेन्मानंकथंकृतवतीत्यत्राह नहिकुपितेति नहिशमंकृतन्त्यक्तवतीत्यत्राह प्रि

यथाविगतमानमदमत्सरमदनोच्छ्रितमानससंतापा नहिकुपिताप्रियतमतववितनज
नितमानसानंदकलाया २ अविवेडितरतिरसपतिमंडितदंपतिभेदकरंसंकल्पम् जाने
जानेजनयतविफलंजल्पमनल्पमनेकविकल्पम् ३ प्रियतमेति प्रियतमस्यनोच्छ्रितनेनस्मर
रोगेनजनितः मानमेयानेदनस्यकलापः समूहोयस्याः सा पत्तात्दृगस्तिविगतेत्यादिविशेषणेनसा
यन्याभावोव्यज्जितः तेनचजानकमातुन्नमुग्धीयात्वव्यज्यते येषुवाक्यगणाश्रयशान्तादिभिः कोपशे
कसंतेध्यानानंदानुभावाः कुपितावेमाहतवचनानिक्रतासरीषानिरीहितत्पवेतिनहिकुपितेत्या
दौभावः २ अविवेडितारतिर्ययोरतएवरसपतिनाशृंगारेणापरस्परप्रमातिशयावस्थयामंडितयो
दंपत्योजानकीकृष्णनंदनयोभेदकरंसंकल्पंनवजानेजानेअतोऽनेकेविकल्पायस्मिंस्तंजल्पंवा
क्यप्रवरंविफलंजनय यदितेवसंकल्पंनजानीयात्तदाभेदोभवेत ज्ञानसंकल्पकथनत्वमे

रविपानावकाशरहितभावः प्रविवेडितेत्यादिनाकीनत्वंवक्तुमेरेनदंपतीभूतत्वाय
मीतिवस्ते येनवाहसैवकतरेनेविहरिष्यामीति नवामिश्रणपरोति ३ ॥

सं.र. पाहिपाहीतिपाहिपाहिइहत्वासितमासनमुचितेनास्तिकृतइतिविमृश्याह यतेयमुचितंमदितेसंकु
टी. चितानास्ति यतोगत्वायाप्रेषणोविहितायोग्यासामवतात्प्रेष्येतिविश्वनाथस्यशिवस्यकवेर्वीनाथेश्वरा
३५ कृतार्थेप्रतिकथयविश्वनाथमित्यादिनास्फुनाथमप्युवोधयिषयंकरोतीतिव्यज्यते तेनचममफलो
तुहिमन्नइति ४ इतिसिद्धिश्रीमन्महाराजाधिराजरामचंद्रकृपापात्राधिकारिश्रीविश्वनाथसिंह
35 कृतायांगंधार्थचंद्रिकायांपंचमःसर्गः ५ अथचकामयानत्वगत्वाकथितेहमोनेकिंजातमित्याह

पाहिपाहिनोचितमासितमिहगदितमनुचितंनहिसंकुचिता विश्वनाथनाथेप्रतिकथयेतिप्रे
ष्याप्रेषणाविहिता ४ इतिश्रीमन्महाराजकुमारश्रीविश्वनाथसिंहकृतेसंगीतरघुनंदने
कामावसेतिकागमनंनामपंचमःसर्गः ५ प्रेमामृतमधुरवाणीभेदमेहकृपाणीसकलगुण
निधानेसर्वविद्याविधानम् विहितपतिनिदेशंप्राप्यसीताप्रदेशंविदितरमणशीलाचारु

कोत्तायामाह प्रेमामृतेति प्रेमामृतामधुरावाणीयस्याःसाभेदस्यभेदनेना शीललापा १
शनेकृपाणीवसकलगुणानांनिधानमसर्वासांविद्यानांनिधानमविदितेरमणस्यश्रीरघुनंदन
स्यशीलंस्वभावोययासाचारुशीलानामसर्वासीतायाःप्रदेशंप्राप्यविहितकृतःपत्युःरघुनंदन
स्यनिदेशआज्ञायस्मिन्कर्मणितथाभवतितथाआलल्लापभावितवतीश्रीरघुनंदनसंतापसेन
महदयत्वाद्यतोपिचारुशीलोच्चैरवोचदितिभावः प्रेमामृतमधुरत्वादिविशेषणोच्चारुशीला
याःजानकीसमागमनयोग्यतातेनचतन्त्रेषितरघुनंदनस्याभिज्ञतात्व्यज्यते १

पद्मारकनंदनसंतापंकृत्वोन्याप्यचलिष्यतीतिसंतापंनिवेदयतिश्यामरामेत्यादिनाश्यामःरामस्तव
स्यत्तरणोपयस्यपत्नाहृशोऽपिपतिःश्रीरघुनंदनःइत्तरणोदर्शनेसखीनामितिशेषः विरूद्धेललल
त्तणोयंयस्यनद्दत्भ्रांतइवेतियावन्नदृश्यतइतिशेषः यद्यपिश्यामसखीसमूहस्तथापित्वोविना
कविदिलपतिकविलनाल्लताःप्रतित्वांपृच्छतिकाचित्त्वांसमागतोमत्वाकिमपिकथयतीतिभा
वः अतःहेललत्तणोरहविलत्तणोचिंतनंत्यजश्यामुगच्छचश्रीरघुनंदनसमीपमितिशेषः अ
त्रविलत्तणामितिपदेनअन्यत्तस्यध्यानमनुचितमिति तेनचध्यानेप्रियस्यसखकारिनेतिध्व

श्यामरामसखत्तणोऽपिविलत्तवत्पतिरीत्तणो त्यजविचिंतनमिहविलत्तणामाशुगच्छ
सलत्तणो १ पाणिगतमपहायमणिमेगीकरोषिसकाचकम् लत्तसेनहियत्समता

त्यते संप्रतितिमसदृशःपदावितिमपदमविष्यतित मपिप्रियेप्रियवाचकम् २
हाचलिनाकिंकरिष्यसीतिश्याम्गच्छेत्यस्यर्थमग्रम १ इतिकथितेःप्रत्युत्थितोदृष्टाहपाणिगत
मिति प्रियवाचकेप्रियवक्तारप्रियेश्रीरघुनंदनेसमंतेनललत्तसेनत्याणिगतोमणिमपहायस
काचकमेगीकरोषिपयाककश्चित्माणिंत्यक्त्वास्वबुद्धिकल्पनयामणितेनकाचंगदहणातितथाअन्य
त्तप्रियवक्तारप्रिये त्यक्त्वास्वकल्पितेध्यानगतमेवअन्यत्तवेनमन्यसइतिभावः अत्रेदंअग्रम् २८
अन्यत्तमपिश्रीरघुनंदनेनपश्यसिनहिध्यानेकथंपश्येरिति तेनचत्वंहृद्येवात्तिणीनिमीलयसी

सं.त.
टी.
३८

36

ग्रहं तमेव चिंतयामि मङ्गुपरिश्रमस्त्वत्र एव भविष्यतीति विवेकवाह प्रियमद इति प्रियस्य तापदं प्रियस्य पा
द्वयोश्चिंतनं किं प्रियमद्दर्शीतये ऽस्ति प्रपि तन त्वास्ति नहि कश्चित्तापदानेन प्रसीदतीति भावः प्रतो
हे मृगलोचने हृगंचले मुंच मंच पापदं श्रीरकनंदनस्य विहृत्ता मय हरहृ शीक्रु रुत्त्वयाद्दृगंचले मोचिते
सत्यापन्न क्षोभ भविष्यतीति भावः प्रत्र मृगलोचने इति संबोधनेन जितेंद्रियाणामपूर्व स्वभावे स्थाप
येतिव्यज्यते तेनच ध्यानशैथिल्यं तस्मात्रकनंदनस्मरवयेति २ तं विनेति यथास्तावाविनाश्रीर

प्रियमद्दप्रियपादचिंतनमस्ति किं प्रियतापदम् मुंच मुंच दृगंचलं मृगलोचने ऽपहरापदम् ३
तं विना न सुखं न वापि न चान्यथा न च चिंतनम् विश्वनाथसनाथचरितं वर्णितं कलिहंतनम्
४ भावं जननमृतापातत्रावचनं चारुशीलायाः सामिप्रायं कमलासितानननाताम त्वाचेदम्
वेत्ति तन्नमनं देवयोस्त्वसरिवहृयाग्रमपवते कांतसेदतीयस्त्वापितन्नलक्षणामीत्यते १

श्रुनंदनस्य सुखं नास्ति तथा रक्षुनंदनं विना न वापि सुखं नास्ति प्रन्यथा यात न च चिंतनं त्वकर्दकं ध्याने
नसंभवतिप तानोभयोर्दुःखद ध्यानं त्यजेति व्यज्यते विश्वनाथस्य शिवस्य कवर्वीसनाथयोर्जानर
कीरकनंदनयोश्चरितं वर्णितं सत्कलेः कलहस्य हंतनं छेदकं भवति प तेन यदि भवामेकलहंक
लयथन दाशुवयोश्चरितं वर्णीयतो कलहनाशः कथं चेटं नेति व्यज्यते तेनच कलहाद्विरमेति ४
भावमिति तं चारुशीलाशदेवत्यमाणयद्यपि श्रीजानक्या ध्यानमेव जानेति नथापिमानचरिते ३९

रसातिशयः स्यादिति जानकीरघुनंदनयोरभिप्रायं ज्ञात्वा मानं व्यंजयंती चारुशीलध्यानं स्याजयती
ति स्मितानननम्रेहेतु यथाश्च्ययेमस्याश्चातृथ्यमिति स्मितानननेति पदेन व्यज्यते तेन च तद्दीयैवास्या
उक्तिरिति १ वेत्सीति हे सखि वियैदेवयोः श्रीजानकीरघुनंदनयोर्नर्मरहस्यं न वेत्सि यतस्तेपथव
ज्ञोरूपः भ्रमोदूयात्वमानिन्यवनघनरूपेहूतीयशः कौतुमेन स्याः हृस्याः लक्षणानुपिनेत्य
ते अत्रदूयाभ्रमइत्यनेनवचनाद्वेवरेमाक्रुविनिव्यज्यते तेन च तस्याग्रनभिज्ञत्वम् इदं नावहूती
लक्षणानुपिनेत्यते अत्रदूयाभ्रमइत्यनेनवचनाद्वेवरैसतिमानेयत्मानमस्यापायिनेवस्याजयति

यत्कृते स्थितयानयाध्यानेन मोक्षंशकाते तस्यवेशाविश्वनाथप्रियेन रौनविलोक्यते २
अभिभवमिवमत्वास्वस्यमध्येसखीनामिति निगदितमस्याः साधुनाकर्णिसम्यक् प्रक
टितरकोपास्वीयनामार्थनामात्मनरविदितभावं चारुशीलाजगाद १

यत्कृतनइति यस्यकृतेस्थितयाअनयाजानक्याध्यानेमोक्षंनुश्यनेतस्यवेशाविश्वनाथस्यशिव
स्यकववीप्रियात्श्रीरघुनंदनादितरौनविलोक्यते अयेदंव्यंग्यम् जानन्नपिजानक्याभिप्रायंश्री
रघुनाथस्त्वाहशीमनभिज्ञोसखीप्रोषितवानइतितेनचतस्मैअपिमानिन्यत्वनयनेमवशेवतइति
२ अभिभवमिति सखीनांमध्येस्वस्याभिभवमनादरमिवमत्वाअस्याःकमलायाइतिएवंरीक्ष
साधुनिगदितंसम्यक्नाकर्ण्यसखीयस्यचारुशीलेतिनाम्नः अर्थस्यमानात्मकटितोदरईषत्कोपो

संत टी ३१

37

यथासाचारुशीलानामसखीनविदितः भावोभिप्रायोयस्मिन्कर्मणितद्यथास्यात्तथाश्रुतवत्यनुरागाद
चारुशीलेतिश्रीजानकीरक्तनंदनेनमसखाचारुशीलेतिमाकथयतः इयंत्वमातिरस्करोतीतिनिद
रकोपवतीतिभावः रक्तनंदनएवान्वितिकमल्लाभिशयमनभिज्ञायजगादयनेनरसातिशय
यजानकीतथैवमानेस्यापिवतीतिव्यज्यते तेनचश्रीरक्तनंदनस्यमानिन्यत्वनयनाभिरूवि
मेयात्ताणेवेति १ श्रापयति इमांजानकीमत्रगयामत्तामिवश्रापयप्रियोश्रीजानकीरक्तनंद
मेदयितेसखिमा इतिकृतेशेतमितिचेत्तत्राह यत्यतः समागताविक्रियाविकारोययोः

श्रापयमुग्धामिवेमामसिसखीभेदयितेप्रियो संदधासिनदंपतीयदिमौसमागतवि
क्रियौ १ ॥

तौइमौदंपतीजानकीरक्तनंदनौनसंदधासि एवमुग्धानास्तियस्यामत्कमैत्रास्यतितसंकोप
मेवकरिष्यतीतिमुग्धामिवेत्यत्रव्यंग्यम् तेनचत्वंसखीमध्येनस्यास्यसीति पूर्वपदेनयद्भक्तेरक्त
नायात्वयाजानकीभिशापेनज्ञानात्वमितिनर्द्धित्वंचजानातीतिनर्द्धित्वंचजानासिचेत्कथमितिकथय
सिजानकीभिशापेजानत्यपितौनसंदधतीत्वमेवतौविजयीजयसीतिसंदधासितौस्यादिवाक्येन
व्यज्यते तेनचत्वमेवापराध्यतीसाश्रत्तारयसीति १ ॥

भयमेतत्रानजायतेप्रीतिरितिविचार्य्याहमानलाभइतिमानस्यसत्कारस्यलाभेसतिमानिनीभव
तीतिशेषः त्वेमानस्यखंडनेपंडितासितदेवशिक्षयसियेनमानभंगः स्यादितिभावः अतःविश्व
नाथस्यशिवस्यकवेर्वासनाथस्यरघुनाथस्यसभाद्विकोटिवनिताभिर्मंडितायतेनत्वांविनाकिं
रघुनाथस्यसभाशिक्षामविष्यतीतिव्यज्यते तेनचमपिगतनायोनकाप्यागमिष्यतीति २ एकेने
ति गीतेपूर्वमेकेनपदेनकमलायावदतोद्वितीयचरणेनचारुशीलायावदतोनतयस्याश्चारु
शीलायाःस्ववाक्यमानेविशीर्णेनहेमवलोक्यकमलापश्चात्सकलेनगीतेनसिद्धांतमेवज

मानलाभेमानिनीत्वेमानखंडनपंडिता विश्वनाथसनाथसभाद्विकोटिवनितामंडिता
२ एकेनपूर्वमवदत्कमलापदेनगीतेद्वितीयचरणेनचचारुशीला ग्रस्याविशीर्णम
वलोक्यस्ववाक्यमानेसिद्धांतमेवकमलासकलेनपश्चात् ।

गाद १ कमलाचारुशीलेप्रतिवदतिप्रुष्यनत्वयापृष्यतेकिमस्मरतोगम्यतांकिमस्मरतोगम्यतां
किमसमेजनसंविदधासि प्रत्रेदेव्यगयम् तेदृन्यसमयानभित्तासातितेनचनायेमयदर्शनका
लःकिंत्वविनयकालपर्वेतिव्यज्यते इतिश्रुत्वाचारुशीलाविवादवर्द्धमानमालक्ष्यश्रीरघु
नंदनकार्य्यसिद्धिमूहमूयकमलामाहकथयेतिहेसखिकमलेत्वमेवविचार्य्यकथयसम्य
ग्विचितंकिमस्तिएतेनस्वस्मिन्मानाऽयमानविचाराऽभावोव्यज्यते तेनचउत्तममहत्तीत्वमिति

38

श्रीरघुनन्दनगतजानकीविरहदुःखदर्शनसंतप्तहृदयायाः मम कर्त्तव्ये ऽवचितमनुचितं वा न भासत
इति भावः इति श्रुत्वा कमला प्राह सेवयेति कवितालतायावनितातत्प्रार्थनी सेवे ये वश
सायनेरिति विश्वनाथस्य स्वनाथं श्रीरघुनाथं वदसमने साधनी उभयोरैक्यविधायिनीतिर्यावत् श्री
रघुनन्दनानयनं मत्तराजानकीध्यानेनयत्नीतिसेवयेत्यादौ व्यंग्यम् तेन च तेनैव त्वदभीष्टसिद्धिर्भ
विष्यतीति व्यज्यते १ श्रुत्वेति प्रकामी मन्मनिरपि जानावेकवचनेयवीत्य कामी कामप्रकोपभवति
तथा मः चारुशीलायाः सखा वा रमायाः कमलायाः मधुरमतिहितं वाक्यं श्रुत्वा प्रगल्लेन प्रेम्णास
पृच्छते किं त्वं गम्यतामस्म में त्वं संविरधासि किम् कथयत्सि कमले त्वमेव विचार्य्य समुचित
मस्ति किम् २ सेवयेव प्रसाधते कविताललनावनितासाधनी विश्वनाथस्वनाथयामिति वदगच्छे
सेमतिसाधनी २ श्रुत्वा वाक्यं मायाया मधुरमतिहितं चारुशीला सखी वाचा संतोषयिष्यन् प्रभु
रघुवरताचारुमाधुर्य्यभाजा भाजालोल्लोसितांगी प्रियप्रतिमतुलप्रेम संजातकामो यद्वा
जातः कामो जानकीदर्शनाभिलाषो यस्य सः प्रभुरघुवरताचारुमाधुर्य्यभाजा वाचा संतोषयिष्यन्
भाजालेन प्रभासमूहेनोल्लासितांगी प्रियायत्रतिर्यस्याः तां जनकजां प्रत्यपाध्य ग्रथ्यसीनगानेह
न वा नयत्र प्रियपत्रतिमितिपदेन जानक्याः ग्रास्तुतोषवता अजिता न द्यजनेन च स्तस्याप्रसत्रा रघुना
थाऽपराधेन गाणमिष्यतीति स्वाभीष्टमेव श्रीजानकीसेवां कमला कथितवतीति हितमितिप
देन व्यज्यते तेन च प्रहर्षणालंकार इति १ ॥

जामेयरामेपरगासो ८॥

रिकामामवतितगक

इतिसिद्धिश्रीमन्महाराजाधिराजश्रीमहाराजाबाहादुरश्रीसीतारामचंद्रकृपापात्राधिकारिश्री
विश्वनाथसिंहकृतायामुपाध्यचंद्रिकानामषष्टः सर्गः ९ जयतीति विधिमहेशमाधवानांमा
नसान्येवमधुकरास्तैर्मंडितंभूषितममलंहेरमणितवचरणमेवकमलंजयतिसर्वोत्कर्षेणवर्त
ते एतेनब्रह्मादीनांमानसहृदर्शनदुर्लभतावजिनादुर्लभतयाचनित्यंतद्दर्शनवाद्धन्यइतिव्य
ज्यते १ धारणमिति यस्यचरणकमलस्यरजसः धारणंस्वकृतंधारणरूपेणपुण्यकर्तव्यमपिप्र
गतेभ्यामंरोमरोमस्तुजगदंडमंडलेपवनेपवित्रयति भुवनस्यविराजः शरीरितयेत्यस्योक्तिः एते

इतिश्रीमन्महाराजकुमारश्रीविश्वनाथसिंहविरचितेसंगीतरघुनंदनेचारुशीलाकृत
मान्यवनयनवर्णनंनामषष्टः सर्गः ९ जयतितवरमणीचरणकमलम् विधिमहेश
माधवमानसमधुकरसेवितममलम् १ धारणयद्रजसः स्वकृतम् रोमरोमजगदंडम
ण्डलेमवनेमदनुगतम् २ सरसयावकमंरस्वलितम् वरतरलालितानस्कामदेरेवाकेश
रकलितम् ३

नतवचरणरजः पूतप्रतिरोमब्रह्मांडमंडलेमध्यगापशंकाभावा
न्मानेस्यजेतिशंख्या तथाब्रह्मादिपरश्रीरघुनंदनसेवितचरणरजस्तन्नामस्याः सर्वतः परत्वं
व्यज्यते २ सरसेति सरसयथावृक्तेनदेवमरंदस्तेनवलितंश्रनेवरसंहंरंनलमेवलालितमंतरं
कमलमध्येनचकामहारेखायवकेशराक्तेः कलितम् यत्रकामदपदेनतवचरणरेखास्ताव
केंदूर्णामनोरथंकरिष्यंत्येवेतिव्यज्यते नेनवचनवमानकरणंनिष्फलमिति २

सं॰ त॰ टी॰ ३९ 39

नखरेति नखरामवजलस्यस्पृष्टेतिविंदवोयस्मिः स्तत् अंगुल्यएवदलानियत्रततविश्वनाथमा
नसमेवमरालवरोहंसः श्रेष्ठस्तेनपरिषेवितम् अचलंस्थिरम् विश्वनाथेत्यादिनासदोममनस्त्वच्च
रणाशंक्रमेवेतिव्यज्यते नेनचप्रसीदेति अचलमितिपदेनसंप्रतिसर्वथाकमलसमतयाशोभि
तेचरणौस्वगतिविलासेनाधिकेविधेहीतिव्यज्यते ४ जयसीति सर्वेषुगात्रस्मादयस्तेषांमणिः
श्रेष्ठपरनारायणः तस्यापिमुकुटः श्रेष्ठोऽहंतेनवेयंत्वंजयसीत्यन्वयः एतेनसकलेशप्रणा
तहारविंदेनमयापिस्तूयमानामानिनींत्वामन्यः कोनुप्रसादयिष्यतीतिव्यज्यते तेनचानुनय
स्याऽवधिरिति स्ववशास्वाधीनारसमयीयानंदरूपातनुर्यस्याः सातत्संबुद्धिः स्वतंत्रांभवंतीं

नखरजलपृष्टदंगुलीदलम् विश्वनाथमानसमरालवरपरिषेवितमचलम् ४ जय
सिसर्वेशमणिमुकुटवंद्ये स्ववशरसमयतनोविमलमन्मयमनोवकुलविबुधेंद्रवनिता

किमहमाज्ञापयामिस्वयमेवजानीहीतिस्ववशेतिपदेनव्यज्यते रसमयतनोइति मिनद्ये ९
विशेषणेनयानंदमयशरीरेणामसेइः स्वदानेनवनोवितमितिव्यज्यते विमलोमन्मयश्रानं
दरूपोमनुर्मंत्रोयस्याः सातत्संबुद्धिः एतेनत्वदानंदमयनामरूपमंत्रजपकर्तृममकुतोनवि
रहतापोमोहश्चभवतीतिचित्रमितिव्यज्यते वकुलाभिर्विबुधेंद्राणांब्रह्मादीनांवनिताभिरभिवं
द्या एतेनपातिव्रत्येनश्लाघमानाः सकलपतिव्रताः संप्रतिमानमजहतींत्वांहसिष्यतीतिव्यज्यते
तेनचतासांसखीमिति विबुधेंद्राग्रजशमहेश्वरेत्यादिपदव्याख्यातोक्ताः साकेतवासिनोविवदि

✓ हं॰ ३९

इंदिरामंदिरेति इंदिरायाः श्रीदेव्याः मंदिरं निवासस्थानं यदरुणचरणमेव पंकजं यस्याः सा तत्संबु
द्धिः भृंगिकपयोः भूदेव्या लीलादेव्याश्च वदनस्य दर्पणेन त्वालीन त्वंपि ङ्क्रिपेस्याः सा पतेनप
तोभक्तिस्त्रीभिर्मम सपत्न्यशङ्किभिः सेवितपदारविंदा सापत्न्याभाववती त्वं कृता मानं कृतवती
ति व्यज्यते सद्गुणेत्यनेन यत्यास्तूयमानायास्तवालिंगणेनिमील्यापवेशने नोचितमिति व्यज्यते
केलिविधिपंडितेत्यनेन नवाविधिकरणं नोचितमिति व्यज्यते तेन च त्वया लीलार्थमेव मानः कृ
त इति मज्जमानसमरालीत्यनेन मम कश्चिदपराधो न वेति त्वमेव विचारयेति व्यज्यते २ सतत

इंदिरामंदिरारुणचरणपंकजे भृंगिकावदनदर्पणे नवाली सद्गुणालंकृते केलिविधि
पंडिते प्रिये मम मज्जमानसमराली २ सततमनमर्षिणी रसराजवर्षिणी रतिमानका
र्षिणी दीर्घिराशे जलधिनिमिराजकुलजनितसकलानिधे ज्वलितमदनानलज्वलर

मिति सततमनमर्षिणी कोपशून्या एतेनेदानीं त्वयि कोपः कृतस्तु आगत इति व्यज्यते सुराजस्य शृंगारस्य व
र्षिणी एतेन त्वयि विद्यमानायामपि कृतस्तापश्च इति रसशब्देन शृंगार इति व्यज्यते रते र्मानस्याभिमा
नस्य कर्षिणी एतेन मत्प्रीतिपात्रं त्वदन्या नैवेति व्यज्यते तेन च मानो नोचितमिति दीर्घे दीर्घे राशे
जलधिविश्वत्रिमिराजकुलतनुजनितः सकलानिधिस्तत्संबुद्धिः एतेन हंसकुले जातायास्त
वेदृशचरितं नोचितमिति व्यज्यते ज्वलितस्य मदनानलज्वालस्य विनाशाय यस्याः सा तत्संबुद्धिः ए
तेन जानकाः संतापनाशकस्वभाव त्वम् तेन च मालिंगनं त्वयेति व्यज्यते ३

विचित्रमिति इहनवसमीपेश्रुतवकामः अनाथमिवतंकुशंमोपद्रहतिदमत्रचित्रम् अतोमानमवमेवमं
चत्यन्यवचनामृतैः परिषिंचइतिवदनहरिर्भक्तानिहसीश्रीरघुनंदनः विश्वनाथमवत चित्रमित्यादि
वाक्येनलाहृशसमर्थनाथसमीपममतथामदनहतेताहस्यविषादोनभवतिपश्यानवसामर्थ्यहानेरि
तिव्यज्यते नेनचरते वकर्त्तव्येति परिषिंचवचनामृतैरित्यनेनलदवनेनेवममजीवनमितिव्यज्यते स
रतगाशार्थगाश्रार्यनेहशविरहस्यवर्णनेकवेर्भीतत्वंव्यज्यते ४ पतावनाथ्यनपगतेमानेपश्चाद्ध्यानमे
वकरोतीतिविचार्य्यपत्राह वांछितेदेइति देवांछितदेकलगीनेकलगीनेगानेयस्यास्तत्संबुद्धिः म
यानुगीनेनवशृंगारविधौममाभिलाषपूरय अत्रकलगीतेइतिविशेषणोगीनस्तोः न्यगीतेकवामो

श्लोकार्थ विचित्रमिदमत्रयदहतिनत्रमवत्रुरिहतवसमीपेपिमामिवानाथम मानमवमेचपरिषिंचवच
नामृतैरितिवदनहरिरचतविश्वनाथम् ४ वांछितदेकलगीतेसीते नवशृंगारविधाभिला षपूरय

ननमवतीतिव्यज्यते नेन्चममगीतंसदसदेतिकथयेति सिनोतिवध्नातिजीवानितिसिनेोभ्रे विचत्र
स्यपेक्षतेसिसंसारबंधनेनत इमंगतेयस्यासासीतासंसारबंधननिवृत्तिकर्त्रीत्यर्थः पतेनयस्यास्तव
नामैवसंसारबंधनेमोचयतिसात्वंस्वकीयध्यानबंधनेनमंचसीतितिचित्रमितिव्यज्यते स्यतिहन्तितदुः
खानिस्वभक्तानामितिस्यतेरोगादिकर्तृकप्रत्ययेसीताश्रीयदुःखहन्त्रीत्यर्थः पतेनमानसंभाव
नयाङुःखितानांसदावीनांदुःखयदिध्यानेस्यकानहरीकरोषितदानवनाम्नोवैयर्थ्यमभवदितिव्य
ज्यते पतविसृनामहितःसासभवः विस्रोःसमुद्दशापित्वात् तस्यापत्यंस्त्रीसीलक्ष्मीः तदादि
नाश्रामेतिसीतायथाविसृनालक्ष्मीः श्रामानयाश्रीरघुनंदनेनसीतेत्यर्थः पतेनलक्ष्यास्त्वपता

दृशंप्रानंदारनामहितेसिसकामेश्रीरामचंद्रमिपंश्रमताचिताप्रमात्यर्थः श्री
रामचंद्रकामश्रकेमिथावत् एनेनतसीयानेनयकामसकधरस्याभीत
चरान्ते ॥

शृंगारविधानेनकोलाभइतिचेन्नत्राह विलसतीति मुनिमनसामनुमेयंग्रन्थमानंयोग्यमतेमृदुन्नर
पदपद्मेविलसतिशोभतेतस्यतवचरणाम्बामलस्यउपलम्भनस्यशोभमेशयस्यकरस्यभविताभविष्यति
अतःपरंकिंविधेयम् नकिमपीत्यर्थः तवचरणसेवातोधिकः कोपिपदार्थोनास्तीतिभावः वि
लसीत्यादिनातातेंद्रियसाक्षात्कारोपिनकामिनांकामसंतापहानिः किंतुकर्मेंद्रियव्यापारादेवे
तिसूच्यतेनेनचमदर्शनादेवाय...... ह्रवीतिनयानविचारणीयमिति: किमतःपरंविधेयमित्य

विलसतिमृदुन्नरपदपद्मेतेमुनिमनसामनुमेयम् तदुपलंभनेशुभस्यभविताकिमतः
परंविधेयम् १ नसमाधिमेववसिनचकल्पयिष्यामिउपगतमपकटम् स्वेदसुगंधित
निजगलमालामुपगमयेन्नवकटम् ३ यदिदंमंचांसिनसमाधिविधानेमस्येनदिदस
त्यम् विश्वनाथनाथस्यनिगदितेदिशत्नसरसंसोमस्त्यम् ४

नेनतत्समासेभविष्यत्येवेतिसूच्यते तेनचममतापहानि भविष्यत्येवेति २ स्ववचनाश्रवणान्ध्या
नेसमाधिसंभाव्याह नसमाधिमिति तेसमाधिनमेवचसिनचउपपकंदसमीपमुपगतेशमेमाक
लयिष्यामिनासि स्वेदेनसुगंधितायाचासौनिजगलस्यमालाचतांनवकंठउपगमयेशापये अत्रप
त्तितायांमालायांसमाधिनेस्यास्यतीतिश्रावणामरवीनांदोष्विनस्यहहरणमाशयः ३ एतावता
पियदिसमाधिनमेवचसितसादिदंध्यानेसत्यमस्येत्तास्यामिशंतिविश्वनाथनाथस्यनिगदिते

से.तं.
टी.
५८

41

सरसं रसरूपमक्तिसहितं सौमस्यं स्वजति भावं रसरूपमक्तिसहितं ज्ञानं दिशतु इत्यन्तरस्यार्थः पश्ये
त्युक्त्वा नेवत्सेति व्यज्यते नसमाधिमित्यादि चरणद्वये गोप्य गोपस्वकावस्तुसंसर्गस्यातिमनःस्तो
भकत्वम् तेन च समाधिसंगमस्य खात्मात्तात्संगमस्य खमपि कमिति व्यज्यते ४ निमिराजेति स्पष्टम्
श्च स्वसहजस्नेहस्य नेन यथापूर्वमिति व्यज्यते तेन च मानाभावस्तु भावश्च ति १ इति सिद्धिश्रीमन्महारा
जाधिराजश्रीमहाराजाधिराजाजावबहादुरश्रीसीतारामचंद्रकृपापात्राधिकारिश्रीविश्वनाथ
सिंहकृतायां व्यंग्यार्थचंद्रिकानाम्नि टीकायां सप्तमः सर्गः १ परस्परेति रहः सखी एकान्तसखी

निमिराजसुता विचिन्तयन्तीरमणीरामपराणमहृदन्वे समवाप्य समलिकामगेयं सहज
स्नेहसमाकुला लिलिंग इति श्रीमन्महाराजकुमारश्रीविश्वनाथसिंहविरचिते सर्गे ॥ ८
नरघुनंदने श्रीजानकीसमागमोनाम सप्तमः सर्गः ७ परस्परं तावति विभ्रमेण भृशं वि
घक्कावभिवीक्ष्य कोतौ रहःसखीकामपि कापि कामे समं बुद्ध्वानंदभरं बभाषे २ पश्ये
मौ राघवसिंधुनिमग्नौ रूपराशिसंभरणासक्तौ नहितौ मौ

विभ्रमघ्राणे रजनितः परस्परमि
लनयोरान्तरनातिशयस्त्वेन विघक्तौ गाढं मिलितौ पश्येनौ भौ परस्परमेकीभवनमिच्छन्तः इति
व्यज्यते तेन च प्रेम्णः पराकाष्ठेति रहः सखीत्यनेन जानकीरघुनंदनयोस्तत्र लज्जाभावो व्यज्य
ते २ पश्येति हे सखि इमौ जानकीरघुनंदनौ पश्य सुखसिंधुनिमग्नौ रूपराशेः संभरणे आसक्तौ
न यावपि न हित्वा मामनसा संलग्नौ नहित्वा इमाविस्यनेनौभयोर्नवनवच्छवेरालोकनं व्यज्यते तेन

विवेति विंबाभ्यां तत्रभ्यां इति विंबितेरनरै तैनशरीरं इति विंबशोभते विनिमिषनिर्निमेषे दंपत्योर्जा
नकीरघुनंदनयोर्हृदंशोनेत्राभ्यां विगलत्स्रवनीरेण तत्र नाकामेन कृते च तत्र विश्वनाथहिमये
मंदिरे देवयोर्जानकीरघुनंदनयोः प्रतिमयोः स्नपनस्य नीरे च तत्र नयहं मन्ये स्नपन स्नपनजलं हृश्य
ने स्वापायितानरशयने ते नवुरिमक्रम मंदिरे देवोपमयाप्रति विंबस्यानिश्चलत्वेऽप्यत्ते तेन
त्रोमयोः स्नेमइति २ दंपतीति दंपत्योर्जानकीरघुनंदनयोर्मिलने प्रमादागणेन कृते जपजये
तिशब्दस्यकर्दवं बहुनो जगदंडभांडानां संश्रयाभ्याधारभूतारूकप्रकाशोपस्यततस्मिन् धवनेगो

विंबतत्रेति विंबितविनिमिषदंपतिहृग्विमलत्स्रवनीरम् मन्येऽनवकृतविश्वनाथहित
मंदिरदेवस्नपननीरम् २ दंपतिमिलनेप्रमदागणाकृतजयजयशब्दकदंवम् बहुजगदं
डभांडसंश्रयरूपिगोभुवनेलभतेनालंबम् १ वीणागीतोपत्तरंगमृदंगध्वनिरवगम्यत
रहसविचारे मंदीकृतनादंतारा विश्वनाथसमेतदविस्तारे २

लोके आलंबमाधारं नलभते न प्राप्नोति गोलोकाद्बहिर्निर्गत इत्यर्थः अत्र बाहुल्यादिविशेषणेन
गोलोकस्यानेमनत्वमुच्यते तेन बहुभुवने व्याप्तिकामिति १ वीणेति विश्वनाथस्य शिवस्य काव
दीसमेतस्यानंदस्य विस्तारोयत्रतत्र हृद् दंपतिमिलने मंदीकृतौनादं तारावो नादं ध्वनिर्येनसा
वीणागायत्तोयतरंगस्य च ध्वनिः शोभने विचारसति प्रवगम्यते ज्ञायते यथा नादंतशब्दं वीणादि
शब्दः एकाग्रमनसा सूक्ष्मविचारमंतरानज्ञायते तथा अपीत्यर्थः मंदीकृते न्यादिना वीतरागान

पिशनादताव्यदसारप्रणगसमिशुनंदयतीनिग्रहते मेनकाग्रवधैननेन
दजनकलम् २ ॥

सेत·
टी·
५२

42

पूर्णानंदेति रामः पूर्णानंदपयोधौ मग्नं हृदयं यस्याः सा तां जानकीं सिंहासने संस्थाप्य मत्तास्ता रामस्तो
महार्हाणां बहुमूल्यानां चेलानां च निचयं संभ्राम्य दास्ये इति जातावेकवचनं दासीभ्यस्थित्यर्थः दृष्टौ
तां संस्नाप्य नीराज्य पुष्पांजलिं दत्वा विनम्रशिरसा रामं स्तूय प्रतिशयेन नत्वा महतां सुपचाराणां
निकरैः प्राक्स्नपयत्सु स्थितवान् अत्र विधेयेति क्रमेण प्रेमातिशयो व्यज्यते तेन च प्रेमवत्तां विधिवैगु
ण्येन दोषमावहतीति १ अथ किं जातमित्याकांक्षायामाह प्रजितेत्यादि विश्वनाथस्य रघुनंदन
स्य वनिताः सख्यः अथवा विश्वनाथाय वनिताः सखीरूपेणारामशमात्रमाद्यः स्वमानिस्वा

पूर्णानंदपयोधिमग्नहृदयां संस्थाप्य सिंहासने मत्ता राममहार्हचेलनिचयं संभ्राम्य दास्ये
दृष्टौ तां संस्नाप्य महोपचारनिकरैर्नीराज्य पुष्पांजलिं दत्वा स्तुत्य विनम्य नम्रशिरसा
रामो रमामार्च्चयत् १ प्रजितसीतोवीत्स्वमानिस्वामिना समवर्धनकुसमानिमलोह ॥
रयाणि तानि समगायन् गीतानि गलेन मनादिना विश्वनाथवनिताश्च पिकध्वनिवादिना ॥२॥

मिना श्रीरघुनंदनेन प्रजितं सीतो वीत्यक समानि समवर्धनं पिकध्वनिना वदति तच्छीलेन स्व
नादिना शोभननादवता गलेन गीतानि च समगायन् समगायन्नित्यादिपदेन सख्यो जानकीर
घुनंदनयोः कामोद्दीपनमकुर्वन्निति व्यज्यते तेन च तासां रामकरणोत्कंठातिशयश्शत्ति चारुशी
लाविश्वनाथसभाह्निकोदिवनितामेडिनीनिवाकेनयको जानकीविनायस्य लीलास्थाने रुभाव
यंजितवती सपव रघुनंदनस्य सानी स्विष्टदेवतामिव प्रजपतीति सख्यो निजस्वामिनी विजयमन्य

ग्रयसीतामिति ग्रयमूजानंतरंरामः सीतांसुश्रीनामत्तिप्रसन्नांसमीत्यपादादिषुतस्यांग्रेगेषुपाव
कोलवारमः पातेसमंदनूपुरंपन्नदादीनंमकलाभरणानाविन्यासैः संस्कारमकरोत् स्वशीतामि
त्यादिनाश्रीरघुनंदनोममचरणोस्पृशतीतिस्फूर्तिरेवनामवर्द्दितिव्यज्यते तेनचानंदसंमोहइति
१ शृंगाररचनामेवगीतेननिरूपयतिरघुनंदनइति रघुनंदनः जनकात्मजाचरणारविंदसा
कोशयोरलक्तकेनविचित्रविधायपतयोश्चिरयोः सहजेत्यादिनावक्ष्यमाणांसंशयंचकारेत्यर्थः
१ संशयमेवाहसहजेति सहजास्वाभाविकीचरणास्यारुणच्छवैः संततिपंक्तिः भातिकिं
ग्रथसीतांसुश्रीतांसमीत्यरामोऽकारोनंदंगेषु पादादिषुसंस्कारंपावकपातोगदादिविन्यासैः
१ रघुनंदनोजनकात्मजाचरणारविंदस्वकोशयोः चित्रविधायलक्तकेनचकारसंशयमेन
योः १ सहजारुच्छविसंततिः शयुशोणानाकिमसंगता यनुरागविचरणापद्धतिः किम
भातिपावकरंक्तता १ ग्रतिनीलमणिमयनूपुरभ्रमरावलिर्विनिवेशिता ॥
ममसंशयस्यहृतस्यशोणानासेगतालग्नाभातिकिमथवातुमगस्यनस्यामसप्रीतिः विचरणक्रि
यायाः पद्धतिर्मार्गोभातिग्रथवाग्रनवेदमानस्यचरणाद्वाशनिःसरतोजानक्याग्रनुरागस्यवि
चरणपद्धतिर्भातिकिंमपावकस्यरक्तताभाति रघुनंदनेत्यादिगीतद्वयेनजानक्याग्रगानि
स्वच्छविभिरेवसालंकाराणीतिव्यज्यते तेनचसौभाग्यघोतनायनत्करणमिति १ ग्रतिनी
लेति किंचश्रीरघुनंदनेनतस्याश्चरणकमलयोः ग्रतिनीलमणिमयोनूपुरपवभ्रमरावलि

मं.त.
टी.
५३

कुचभारेणाभंगुरस्य नम्रस्य मध्यस्य कटेः भंगमिव रसनात्मद्चेटिकाग्रारोपिता अतिनीलम
णिमयेति विशेषणेन भ्रमराणां नारूढत्वम् तेन चूम्बनत्वम् तेन चापि मकरध्वजजनकत्वं व्यंजि
तम् ३ मृगनाभीति उरोजयोः कुचयोः मृगनाभेः कस्तूर्या मकरीपत्रभंगस्य विशेषलेखस्य
वेः शृंगाररसस्य मंगलकलशानतं कुंकुममयोः मंगलकनककलशयोरर्हणां पूजामिव अकृता
अत्र मंगले स्याद्दिना शृंगारलीलायाः पूर्वं वह्निच्छेदो मा भूदिति रत्युनंदनाभिप्रायो व्यज्यते तेन

43

कुचभारभंगुरमध्यभंगमिव रसनारोपिता ३ मृगनाभिमकरीपत्रभंगविशेषलेखव
मुरोजयोः अकृतार्हणामिव सुविमंगलशातकुंभकुंकुममयोः ४ काश्मीरजकस्तू
रीकर्दमसंकलनकपोलम् चित्रयति स्म विचित्रचमत्कृतिमारमकरमिव गोलम् ५

चरासादिलीलायामितिश्रीतिरिति तेन च तद्वियोगासहिष्णुत्वम् ४ काश्मीरेति विशेषणेन चित्रा
श्चर्यजनकाव चमत्कृतिर्यत्र स चासौ मारमकरः कामस्यादर्शः तमिव गोले कपोले काश्मीर
जकस्तूर्योः कुंकुममृगमदयोः कर्दमस्य संकलनेन सम्यग्रचनेन चित्रयति स्म चित्रीचका
र अत्र विचित्रचमत्कृतीत्यनेन कायेलः स्वकांत्याकेशप्रतिबिंबकोमस्याव स्वयमेव चित्रितः इति व्यज्य
ते तेन च विचित्ररचना वैपर्य्यम् तेन च तत्करणे कपोलस्पर्शनार्थमिति ५ ५३

अलिकेऽन्यपितेति अलिके ललाटे अतिविमले हीरके मृगमदमयं तिलकं चन्यपितमूनवानु ललाट मध्ये हीरकबिंदुवेदीति लोके प्रसिद्धमाथायतन्मध्ये तैः कस्तूरीबिंदुसकारेस्पर्थः अंकेक्रोडेव भूर्धस्यतन् अंकिकलंकसहितेरेह शशशिशकलेचंद्रखंडेउपमस्यापिस्यात् तथापितस्यललाट स्यउपमोसाहश्यैनैत्वनप्राप्नोत् अत्राऽदेचंद्रसाहश्याभावात्तस्यसर्वाधिक्यंव्यज्यते तेनव्यतिरेकालं कारः इति शयश्वेति १ अचतिस्मेति उभमस्तकामस्तदापेन गजमस्तकास समूहेन सुकामं अभिरामचय यातनया कबरीकेशपाशमेचति समपूजयामासकैः कामिव विशदैरुज्वलैः कालिदजैः कालि

अलिकेऽर्पितहीरकेतिलकंमृगमदमयमतिविमलम् अंकवभूपदर्पितउपमामेकि
नैत्वशशिशकलम् १ अचतिस्मकबरीमिभमस्तकासमुदायेनसकामम् कलिंदीमिवविश
दकालिंदकुंदचयैरभिरामम् २ चूडामणिंशिरसिसिंदूरंन्यदधादधिसीमंतम् किंत
दर्पवतोद्भवैः कुंदचयैः कालिंदीप नुपरमस्वरतिरोधिपमस्तनेभजतिविश्वनाथेनम् ३

मनामिव यथास्वमनोरथसिद्धये कश्चित्पसूनामर्चयतितथारामोत्सवसिद्धये अचतिस्मेत्यर्थः अवकालिंदीमिवेत्यनेनकेशस्रश्यामतागंभीरताचव्यज्यते तेनवक्ष्यविच्छेदालंकारोतिर २ चू डामणिमितिशिरसिचूडामणिं अथसीमंते सीमंतेसिंदूरंचमदधात् तत्रोत्प्रेक्षते किंअधि पमस्तनपमस्तनायानत्तुपरस्तवेनसहितारतिः तं विश्वनाथं अद्ध्रुनाथभजति अत्रेतत्सूचय त्यद्य सितामहादेवः प्रसीदतिपतयोरपिप्रीरघुनाथः प्रसन्नोभविष्यतीतिव्यज्यते तेनच

प्रसादस्यमतः सुखस्यरौः प्रीतेस्तुश्रीरलामरसर्यतानिश्चयोत्प्रेक्षालंकारः
नि ८ ॥

44

संभूषयित्वेतिस्पष्टम् भूषणादिविधानेऽग्णाशियोगस्पर्शजानकेपेत्यसामर्थ्यमितिपदेनव्यज्यते तेनच
वीटिकास्थानेऽन्तिप्रायासइति ४ इतिसिद्धिमन्महाराजाधिराजश्रीविश्वनाथसिंहकृतायांव्यंग्यार्थच
न्द्रिकानाम्निटीकायांसप्तमःसर्गः ७ कमलनालेति ग्रथ्योविभूषणविधानानंतरंसुरभिभिःसद्ध
भिःकमलनालस्यगुणेनविविशस्तदेणग्रथितैःकुसुमैर्युतंमदनेनमानसेननिर्मितपङ्क्तितेनस
न्निभंसदृशंउत्तमंश्रेष्ठमायतंमदनमायथोदोलाचलनेकुसुमानियतेसुरिति मदनरचयित्वरमिप्रायः

सम्भूषयित्वानिखिलांगभूषणैर्विधायतस्याःसहशोःशुभाननम् महार्हवस्त्रंपरिधाप्यसत्व
नैर्नानाह्यलवीटीप्रददौप्रियायमुदे ४ इतिश्रीमन्महाराजकुमारश्रीविश्वनाथसिंहविरचितेसं
गीतरघुनंदनेश्रीजानकीभूषणविधाननामसप्तमःसर्गः ७ कमलनालगुणग्रथितैरं
घोत्सुरभिःकुसुमैर्मृदुभिर्युतम् मदनमानससनिर्मितसन्निभंसदनमायतमत्रसमाययौ १
दोलामनेकविधरत्नविचित्ररूपांतत्रासनादिरचनारुचिरांविलोक्य ग्रारोप्यमैथिलसुतामि
हवादरेणगीतंविधायरुचिरंभुज

कमलनालगुणग्रथितैरितिविशेषणेनव्यज्यते तेनचशिल्प
ऽतिनिपुणत्वेनेति १ दोलामिति सरामःतत्रकुसुमसदनेऽनेकविधैरत्नैर्विचित्ररूपंयस्यास्तां ग्रास
नादेरुपकरणस्यरचनयारुचिरांनवीनांदोलांविलोक्यरहदोलायांचमैथिलसुतामारोप्यरुचिरं
गीतंविधायनवीनंरचयित्वाभुजगौ पतेनप्रथमतोनववस्त्रनिजेष्टदेवतायैसमर्प्योपभोक्तमिति
व्यज्यते तेनचतयोःपरस्पराभीष्टदातृत्वात्परस्परेष्टदेवतात्वमिति १ ॥ ५५

स्पृशीतेरति हेसखि शीतेदेसीतेदोलने नीमनोत्रं ममगीते श्रवणानीते निजश्रवणानीतेकुर्विन्नेनगीतश्र
वणेदोलनसुखस्वादधिक्यंसखिवश्राम्यसीति तेनचतस्यगानगर्वइतिव्यज्यते गीतमेवाह सरवे
ति रवेरणाशहेनसहिताचासौकिंकिणी मे मनोहरति अनेनयाकिमइतिविन र्कं मदनात्समाधीते
सम्यकारितम् रहकुकोन्नमेत्रः पठितः एतोमदनस्यापिमदनस्यमेमनोहरतीतिभावः अथवा
काकामनाकिमसमधीतेनसमधीतमित्यर्थः एतेनमदनमंत्रामम तानापवपथासमापिमनो
हारकमपूर्वंवीजमनुहरतीतिव्यज्यते तेनचकिंकिणीशहस्यातिविचित्रत्वमिति १ यदेति दोलनेयदा
स्पृशीतेदोलनेकुरूमेगीतेश्रवणानीतम् सखिकिंकिणीहरतिमनोमेमदनादनयाकिमुसम
मधीतम् १ यदादोलनेतिर्यग्दोलाभवतितदास्मितरुचिमानचवेष मन्येविरहपिशाचोगा
नरतिपयसास्नपयसिमाशुचिनवेष १ दोलाचलनादतिचलमेचलमिहममकरणावे वशीकरणविरण पृ ३
दोलातिर्यग्भवतितदास्मितरुचिमानच चलकरणाम् कलयसियत्रहिनहौतिमत्रैरितिकिं
विसमेतादिस्तारयसितन्मन्येपिशाचमेवंयाक्करीरमशुचिमवन्यतोममविरहरूपः पिशाचोगत
इतिहेतोः शुचिनवेषपवित्रतोन्मे मामोपयसादीरणात्स्नपयसीति यद्वाविरहपिशाचेनसंभोग
शृंगारोमेहीवभूवरसादीसगतइतिसंभोगशृंगाररूपोहीरेणास्नपयसिस्मितेनसंभोगशृंगार
मदीपयसीत्यर्थः अत्रैदेयरपम् गांदोलनेममप्रवीणातोतानाः प्रवीणानाकतानास्वपसइति
मेमनोविचिकित्सतीतिव्यज्यते तेनचकिंचिदेदेति २ दोलेति इहदोलाचलनाद्धेतोः अतिचले

मं.त.
टी.
५५

अतिशयेन चलनं चलं मम अचले मम करणानामिंद्रियाणाम् अचले चलकरणे स्थिरकरणे भवती
ति शेषः एतेन त्वया वारंवारं चिपमाणमप्यचलं वारं मम इंद्रियाणां स्तब्धत्वम् अयत्नदोलनेरहितो विख्या
स्यते तेन च मम वद्दीपमनोरथसिद्धिरेवाति यत्नर्नाद्दिनद्दीतिमंत्रे मम वशीकरस्य विस्तरणं
कलयसि इति किं किमर्थमित्यर्थः ३ मंचलनेति दोलायाः संचलनादेतोः अन्तरकंदूपनेन
मीलननवनयेन मवन लिने विश्वनाथनाथेश्वयम् मकुलेन सजातिसमानजातीयत्वद्दवंत्तेन सा
मीलयति विकाशयतीति चित्रमाश्चर्यमेत् अन्नान्तरकंदूपनेत्याद्यन्याश्रीरत्नदेवेनयो भावो

मंचलनां देंतरकंदूपनमीलनयनननलिनमिति चित्रम् विश्वनाथनाथमुखद्वंद्वजमुन्मी
लयति सजातिसंमितम् ५ प्रियेणप्राक्क्रमणसमुपगमिनादोलनविधौस्तवनस्मस्व
स्य प्रवितरितकामाजनकजा समादातुं तस्य स्वयमपि तमभ्यर्च्य विधिवन्मनोवांछायती

ज्ञानकार्योद्घाटितकातः सनटेकथनीयरत्निव्यज्यते तेन च त्वमादो नमतिरसमादोलितव फ्ट
लयसि विशेषानंदस्तमोशमोतोति प्रसंगात्यलंकारोव्यज्यते ५ प्रियेणेति प्राक् प्रियेण त्रे
मणाप्रोदोलनविधौस्तवसमुपगमिनासम्यक् अर्पिता जनकजा स्वस्यात्मनः स्तवितस्मै प्रिया
य श्रवितरितकामासती तस्य प्रियस्य स्तवे स्वयमपि समादातं विधिवद्दरमर्च्य प्रयास्त्रियोगा
यतनस्थ वांछ्रेगोपनीसतोग्रतिरसंपयात यातप्रियमादोलितवती पञ्चानकस्याहूजितः श्रीरत्न
देवेनोपि प्रतिमेवादोलितग्रासीदिति प्रतिरसमिति पदेनव्यज्यते तेन च रत्नदेवेनादोलनाज्ञात

दोलितमिवकेतनादिः

दोलेति दोलायाः सम्यग्दोलनेनीलाचलेनीवासावलकावलीकपोलेकमलायस्यकमलस्यश्रोते
लग्नालहरीविलसिताचासौशैवलानांपालीपंक्ति रिवविलसतिशोभते अत्रकमलालयेति
पदेनकपोलस्यसाधारणनीलकमलेभ्योऽधिककान्तिमत्वंव्यज्यते अत्रोपमालंकारेणशब्दश
क्त्युद्भवोवस्तुध्वनिः लहरीविलुलितशैवालसादृश्येनालकेषुकुसुमस्वेदार्द्रताव्यंजिता ते-
नचश्रीरघुनाथः परमशृंगारीलोकेषुचपलविकर्नेष्ठइति १ अधरेति नसिनासिकायांलोलाच
लाग्रधरस्यरागेणवर्णेनयुक्तामुक्ताकनकगुणेनयुताविचित्रादोलेवराजतियस्यामारूढावनि

दोलासंदोलनेकपोलेविलसतिनीलाचलदलकाली कमलालयश्रोत्रशैवलग्नालहरी
विलुलितशैवलपाली १ अधररागयुक्तानासिमुक्ताकनकगुणयुताराजतिदोला
चित्रापादारूढवनिताहृदयंवनितानतिदोलयति २

तानांहृशोहृष्ट्यपववनितास्तासांत
तिः पंक्तिः दोलयतिअन्यस्यांदोलायामेकासखीदोलयतिद्वासख्यौदोलयतः यतस्यांनासा
मुक्तिकदोलायांसखीसमूहादोलयतीयस्यावैचित्र्यमित्यर्थः चित्रेतिनिसर्गसुलक्षमौक्तिकेश्रीरघु
नंदननासास्थितयाहरितेनरुधिरवरागेणशोणेनस्तनःसखीहस्तैः श्याममिश्रमनेक
वर्णमयीनासामौक्तिकदोलेतिभावः तथैवाऽनेकवर्णमणिजटितदोलायास्तीति अत्ररूप
कानन्तरालंकाराभ्यांप्रशंसनरूपवक्रोक्त्याविपरीततारोपेणपरिहासोव्यज्यते तेनचलज्जा

गतित्वम् नेनचांचल्यमसतीति २ ॥

सं.त.
टी.
५६
46

मृगमदेति मृगमदेनमण्डितेयद्गण्डमण्डलंप्रतेनशृंगारस्वनास्थलाम्बरस्मरगलनिहितवा
ञ्भ्यांदोलयितंपादचारेणागच्छद्भ्यामुभाभ्यांकविरस्मरकपोलमेलनंकृतमितितेन
मकरिकामत्रलग्नमितितेनवरमाधिकामितिव्यज्यते तद्वत्तिगोलमतिवर्तलंकुण्डलंचल
ति यथानेममरकतमणिरंगेरंगभूमौनत्रापिचतच्छस्वनाभवतीतिनूर्तकः लोलंचपलंमेन
मनोहरंनृत्यतितथा नर्तकोऽपिचपलंनृत्यत्रलातचक्रवद्दत्तलाकारंभवतीतिभावः ३

मृगमदमण्डितगण्डमण्डलेवलितललितकुण्डलमतिगोभलम् यथानेगमणिरंगे
नृत्यतिमञ्जुनर्तकोलोलम् ३ निलयनतियतनकुसुमसंहतिविलसतिमुख
रनिलिंदमण्डली विश्वनाथनाथवसाथितमिवकिरतीमामशरीरयामली ४

निलयनेति मधुकरमिलितानांमण्डलीयस्यांसानिलयनेनिपतन्तीचासौकुसुमानांसंहतिर्वि
लसति नत्रोत्प्रेक्षतेतेयशरीरःकामःसएवयामलीयामलवेत्ताऐन्द्रजालिकइतियावत् विश्व
नाथस्यनाथश्रीरघुनाथवशयितुमिवरमातादृशकुसुमसंहतिंकिरति मधुकरेत्यादिवि
शेषणेनमदनःस्ववैरिणोनाथजेतेनमन्त्रंपठित्वादिव्यास्त्रप्रयोगंकरोतीतिव्यज्यतेतेनचो
भाभ्यांमिलित्वादोलायितमित्ति तेनचजानकाऽभ्रमइति तेनचसोकुमार्याधातिशयइति ५६

परस्परेतिस्पष्टम् परस्परांदोलनेनेति अयंभावः प्रकृतःरघुनंदनस्संमुखेस्थितजानकीपदाम्यां
चालयतितदारघुनंदनदिशिदोलाचलति यदारघुनंदनश्चालयतितदाजानकीदिशिचलतीति
परस्परालोकनकौतुकान्वितावित्यनेनजानकीरुत्कंठितामीरघुनंदनोगौरवर्णः तस्यचताभिर्जान
कीश्यामवर्णादृश्यतेइतिव्यज्यते तेनचतयोराश्चर्यमभवत् अत्रवस्तुनातद्गुणालंकारोध्वनिः
तेनचवस्तुध्वनिरिति १ लसतीति वक्ष्यमाणविशेषणविशिष्टालीलाचंचलश्रीरघुनंदनयोर्दो
लास्वतरांलसतिशोभते दोलाजटितानेकवर्णमणिछुपतितयाजानकीप्रभायातयैवरक्तेन

परस्परप्रेमरसाववगाहिणौपरस्परांदोलनहर्षविकलौ परस्परालोकनकौतुकान्विता
उभौसमालोकयजगदेकाचनं १ लसतितिश्रीरघुनंदनदोलास्वतरांलोला शृंगाररूचि
मरकतमणिप्राकारमञ्जुमामंडिता आदर्शसममणिमंदिनीप्रतिविंबहृंदोलंविना २

इनप्रभायानुकाविदग्धवैणिवदोलायाः शुभाभवतीतिस्वतरामितिपदेनव्यज्यते तेनचशोभा
तिशयत्वमिति शृंगारेति शृंगाररसस्यवरूचिर्यैस्तानेषामरकतमणीनाप्राकारस्यमञ्जुमयापरम
शोभयामंडितामरकतमणिप्राकारप्रभायुतेनेनकृष्णममंदिरहरितकुंजरवलक्ष्यते तदंतरे
दोलातिशोभितास्तीतिभावः आदर्शेति आदर्शेनमातुल्यासाचासौमणिमंदिनीचसातस्या
प्रतिबिंबहृंदेगलेविनायुक्ता दोलायाःप्रतिबिंबानिमणिमयभूमौदृश्यन्तेतिनातिवप्रतिबिं
बानिदोलाजटितमणिछुपतेतीभावःदोलयत्रनेकरूपेणरघुनंदनोरासमिवकरोतीतिप्रति

बिंबहृंदोलंबिनेत्यनेनव्यज्यते तेनचकौतुकातिशयध्वनि अत्रवस्तुनालंकार
ध्वनिः तेनवस्तुध्वनि १

सेत॰
टी॰
५८

57

वरतोरणेति वराणांतोरणानांस्तुद्दमौक्तिकानांतोरणेनवंदनमालयावलितानांशोभितानां
वराणांस्वप्रकारस्यद्वाराणांवारेणसमूहेनविरोचितानांविशेषेणशोभिता मणिजटितेति
मणिभिर्जटितानांहाटकमयकपाटानांउदारदीप्त्यासमर्चिता यामा अत्रैदंपर्यम् प
तितयाईदृशद्वारप्रभयादीप्तिसकपाटद्वारवतीवदृश्यतेइति तेनचैषारहस्यकर्मयो
गेतिसर्वोपरिहास्योक्तिरिति अत्रवस्तुनाऽलंकारध्वनिः तेनचवस्तुध्वनिः ३ म

वरतोरणावलितवरवारद्वारवारविरोचिता मणिजटितहाटकमयक
पाटोदारदीप्तिसमर्चिता ३ मणिमाल्यमुक्ताजालवरप्रवालराजिविराजि
ता अतिविमलधवलसमृद्धशोभध्वजनिर्बंधभ्राजिता ४

णिमाल्येति मणीनांमाल्यैर्मुक्तानांजालैश्चवरप्रवालानांराजिभिश्चविशेषेणराजिता
मणिमाल्यादयस्तथाप्रवीणतयासज्जितायथासचित्ररचनेवदृश्यतइतिविराजितेत्यनेन
व्यज्यते अतिविमलेति अतिविमलानांधवलानांचसमृद्धाशोभायेषांतेषांध्वजानांनिब
धनभ्राजिता अत्रध्वजनिर्बंधेतिपदेननिजशोभयाऽन्यशोभांजितवतीतितेनचाऽद्वितीय
त्वमितिव्यज्यते ५ ॥ ५८

दंपतीति दंपत्योर्जानकीरघुनंदनयोर्याऋद्धैः संपत्तिः तयावलितात्रुतायाविभायाउ
त्पत्यासुखंसुखजनकमीक्षणं यस्याः साउत्तुंगेत्तरलैस्तरंगैर्गुप्तागंगाद्रयोनानावर्णा
नद्योयस्मिन्नतस्माज्जलधेर्विलक्षणा सुखेक्षणेत्यनेनद्युतिप्रकाशेनप्रकाशिनादर्श
नेसुखेननभवतिकोटिसूर्यप्रकाशोजानकीरघुनंदनौयत्रादोलयतस्तस्यांपरमप्रका
शयुतायांदोलायांश्रीजानकीरघुनंदनयोर्दर्शनविरहाभावश्चेत्याश्चर्यंव्यज्यते जल

दंपतिऋद्धिसंपत्तिवलितविभोत्पत्तिसुखेक्षणा उत्तुंगतरलतरंगगुप्तगंगा
द्रिजलधिविलक्षणा ५ वज्ररंगमणिमयहंसकीरकपोतकशोभिता संक
लितकल्पलतादिरचनाविबुधवनवयोजिता ६ ॥

जलधिविलक्षणेत्यनेन
ध्यातृणांतापहारकत्वंव्यज्यते तेनचानंदरूपत्वेनिग्रजप्रश्नीपालिकाध्वनितावस्तुनावस्तु
ध्वनिः ५ वज्ररंगेति वज्ररंगमणिमयैः हंसानांकीराणांकपोतानांचपोतकैःशावकैः
शोभिता संकलितेति संकलिताकल्पलतादीनांरचनायस्यांसाविबुधादेवास्तेषांवनंनं
दनंतस्यापितस्याअत्रवज्ररंगेत्यादिनातच्छक्तिमानामपिवाच्छारकत्वंव्यज्यते तेनचदो
लायांनंदनवनादप्याधिक्यंकत्वमितिग्रजप्र्जितवस्तुनाप्रश्नीपालाकारध्वनिः ६ ॥

सेन· टी· ५८

78

कलधौतेति कलधौतकीलकलयोः स्ववर्णसंलग्नयोः कलितस्य लग्नस्य दीधित्याः प्रकाशेन प्रतिभा
सिनो प्रतिभासनशीला स्मरचापशेपत्त्र धनुषां मध्ये निबद्धो जलधर चंचलयोरु विसाद्दयति
तिरस्करोतीति तया स्मरचापोपमया अनेकवर्णमणिगणघटनाभाः यत्र स्मरचापोऽनेकवर्णमणि
जटितो हिंदोलः चंचला जानकी विद्युत्ता इव स्याम जलमेघो रघुनंदन इति नियम् एतेनानंद
रसवर्षणं व्यज्यते तेन च नन्दशनानंदिता नां दृष्यतीनां गायतीनां च सखीनां मधुरी यमिति ग्र
प्रशतिपालंकारव्यंजितवस्तुना उपमालंकारध्वनिः ७ वैकुंठेति वैकुंठवेशमस्य विनोद

कलधौतकीलककलितमणिकुलदीधितिप्रतिभासिनी स्मरचापमध्यनिबद्ध
जलधरचंचलारुचिसादिनी ७ वैकुंठवेश्मविनोदकुंठनकिंकिणीगणगर्जिता कु

स्य कुंठने किंकिणीगणस्य गर्जितं यस्याः सा ग्र तपरस्परसविलाससहासविकाससुधा
यद्वा वैकुंठवेश्म विनोदकुंठस्य किंकिणीगणेन गर्जितं वलनं यस्याः सा वैकुंठवेश्मविनोदकुं
ठना हि मितिगर्जनीति यावत् ग्रस्यपूर्वरागसरिगमसहितकिंकिणीगणरणितैर्वैकुंठेपि पतिना
निजानंदजनकतया नव्यस्य विनोदस्य हीकरणीति भावः एतेन सखजनक शहस्यातिशयत्वं व्य
ज्यते तेन चालौकिकत्वमिति कृतेति कृतेघः परस्परयोर्विलासेहास ... तस्य विकाशएव
सुधा तया स्नुतरोमाञ्चिता शोषिता निर्मलकृतेति यावत् एतेनोभौ किमपि रहो भावे सूचयति
इति व्यज्यते तेन चांदोलनलीलाया रहस्य स्मारकत्वमिति ८ ॥ ५८

किंनरइति नःअस्माकंसावीनांनेत्रयोरानंदस्यकंदः किमत्रस्यचित्रतत्रभूतचित्रशरीरधारीहस्य
न्ने एतेनदोलायाआनंदजनकतातिशयोव्यज्यते वरेति असौदोलावरविश्वनाथमपिसवयती
तिविमृश्यतेविचार्य्यते अत्रापिनाथोरघुनंदनस्यशोभारवरूपेणव्यज्यते तेनचनंदानंददा
यित्वादोलायाअसर्य्यरूपतेति ९ इतिसिद्धिश्रीमन्महाराजाधिराजश्रीविश्वनाथसिंहकृ
ताथोअसर्यार्थवेदिकानाम्नीटीकायांनवमःसर्गः ९ होलांदोलनेतिस्पष्टम् अत्रचारुतर
किंनोत्रनेश्चानंदकंदस्थितत्रभूहृश्यते वरविश्वनाथमनाथमपिसवयत्यसविर्तिमृ
श्यते ९ इतिश्रीमन्महाराजकुमारश्रीविश्वनाथसिंहविरचितेसंगीतरघुनंदनेदोला
वर्णनेनामनवमःसर्गः ९ दोलदोलनलीलयाधरपनमामित्यमभूल्लासयत्रन्यासाम
धिमामानमेमृगदृशामानंदमापूरयन् क्रीडित्वासचिरंविहारमपरंकर्तुंसमुत्कंठयन्
रामाश्चारुतरंचकारवचसामुच्चारणेराघवम् १ चलदपितवरस्मरस्तूतदमत्रभाति पि
मित्यनेनयस्मिन्वनेविहारःसुखीनांवांछितस्तदेववनेकार्यमवानितिव्यज्यते तेनचयावनेवि
नेवश्रीरघुनंदनस्यासमंजसानामभिलाषपूरकत्वम् अत्रवसंतमंजिनप्रहर्षणालंकारेणवसंत
ध्वनिः १ रघुनंदनवचममेवाहचलेति हृदयिनेजानकिवरंश्रेष्ठंमरघूत्तदमत्रभातिशोभ
ते तत्रचलपिकीवसंतंनत्वामप्रीसुषाहृघजाता पत्रयाति एतेनापलतगौनयत्रखंडपिञ
नवोवसंतीतिव्यज्यते तेनचएकस्मिंनेवकालेघद्स्तुविहारयोग्यतेति अत्रदेशवैशिष्ट्यजन्य

अवपत्रि ॥ ८ ॥

करणाशिवविरवमणि

वसंतसंपादनवसन्तवर्णन ॥ १ ॥

सं.त.
टी.
५४
49

नितांतमिति ईक्षणयोर्नेत्रयोः ईक्षणे दर्शने लक्षणे उत्तमे नितांते विलक्षणा अन्यत्र लक्षणा
वैलक्षण्येन तत्रयोः विहारः पि विलक्षणा इति तेन च तत्र अन्यानेदस्या पि विलक्षणता व्यक्त्य
ने अवतंसकामहातेगुच्छाः कुसुममस्तककार्ये वा तेने च कतिपय लताश्रितेषालतमेवलक्ष्यं
दर्शनयोग्यलक्षणं चिह्नं यस्याः सा यत्र सर्वेलतानूनाधिकरहिताः शोभासहिता दर्शनी
याः संतीत्यर्थः एतेन तस्याः सौंदर्यातिशयोव्यज्यते २ प्रियालेति प्रियालादीनां या

नितांतमीक्षणेक्षणेक्षणेक्षणे विलक्षणा अवतंसगुच्छकलताततलतलक्ष्य
लक्षणा २ प्रियालतालमालतीतमालपालिपालिनी सदालवालवल्ल
नाविशालशालशालिनी ३

लिः पंक्तिरेव पालिनी वारीति लोके प्रसिद्धा
यस्याः सा एतेन यस्याः पालिनी कंटकिनद्रुमरहिता मन्मथे केटकिनद्रुमाः क्व थम
वेश्वरीति व्यग्यम् तेन च पादचारे शंकानका र्येति सतः समीचीना आलवाला विद्यते येषां
ते सदालवालवंतः ते लताश्च विशाला विस्तीर्णा दृढताश्च सेनैः शालिनी शोभिता सदालवा
लेति विशेषणेना निसरहितता व्यंजिता तेन च तद्दर्शनस्येन त्रतापहारकत्वमिति ई
दृशलतादृतेति स्त्रीउरुषकयनेनतस्याश्रस्तदीपनता व्यंजिता ३ ॥ ५४

परागेति परागपुंजेन पूरिता पलाशगुच्छैः पिपिंगला इति विशेषणद्वयेन तस्याः प्रतिकोमल
ताव्यज्यते तेन च रागस्य योग्यतेति सनीरेति सनीरेण धीरेण च गंधवता च समीरेण सेविताउ
ज्वला निर्मला त्रिविधगुणासमीरसेवितेति यावत् एतेन तस्या विहारजल्पगुरमहारकत्वं व्य
ज्यते ५ मरंदेति मरंदस्य कुसुमरसस्य विंदुभिश्चित्रिता एतनो मकरंदविंदनो महत्वाल्पत्व
परिमाणवैचित्र्येण तस्याश्चित्रितत्वमिति बोध्यम् एतेन यत्र रागोत्सवस्तु चकनानावर्णवत्व

परागपुंजपूरितापलाशगुच्छपिंगला सनीरधीरगंधवत्समीरसेवितोज्ज्वला ५ मरं २८
दविंदुचित्रिता मिलिंदवृंदनादिता वनस्थली विभाति यत्र विघ्ननाथवंदिता ५ गल
मंजुलवंजुलमाल्यचयोमधुपावलिलालितकंजशयो ध्रुतिपीतरागलसद्रसनोद

घ्कांतीविरचितानिसेतीतिव्यज्यते यत्र वसंतराज उसेत्तालंकारघ्वनिः मिलिंदवृंदस्यादि विशेष
णेन यत्रालयोरासोत्सवस्तु चकुमंगलगानमिव कुर्वंतीति व्यज्यते [illegible] स्वलोभ्यस्त
स्याप्रतिरमणीयतेति विघ्नेशा सर्वेशानाथायेन वस्त्रविघ्नमहश्वरास्तेवंदिता एतेन तस्याः स
र्वोत्कृष्टता व्यंजिता शर्हशीवुनस्थली यत्र सरघ्नतटे विभाति यत्र वाच्य विशिष्टजल्प्यव्यंगयम्
५ गलेति गले मंजुलानां वंजुलमाल्यानां चयः समूहो ययोस्तौ येवसत्प्रीतिमालाविर
चाय्यं एतेन तस्या एवमालायत्र इति माल्यचयेत्यनेन च सर्वासु समान प्रीतिमत्त्वम् ॥

मधुपावल्यालालितेकंजेकमलेशयेहस्तेययोस्तौ अत्रभ्रमराणांलालनासंभवाद्दाये
गुंजारोलक्ष्यते तेनचतेषांमधुपानाभिलाषित्वंव्यज्यते अतिपीतेनपरागेणालसतीवस
नेययोस्तौ एतेनविक ` ` कुंजेकुंजेगमनंव्यज्यते तेनचवनिकामार्गशोभातिशयः उद
रेमंदंमन्दंदरंहसनंययोस्तौअतएवविलसत् शोभमानंवदनंययोस्तौ दरमन्दहसनादि
त्यनेनपरस्परंकिमप्यपूर्वंरहस्यंसूचयतइतिव्यज्यते व्यंजनादिकेनअादिनाचामरग्रहः
वीजितेकांतेमनोहरेतनूययोस्तौ अतिसुकुमारसुंदरशरीरतयागमनेश्रमंज्ञात्वामा

व्यंजनादिकवीजितकांततनू वचनामृतनिंदितकामकलू ललनावलिमंडित
मोदभरौ यशुतस्त्वपरस्परपाणिधरौ २

त्यः परितोव्यं जनचामराणिचालयंतीतिभा
वः वचनामृतेननिंदिताकामस्यमनवोमंत्राययाभ्यांतौयथाकाममंत्रैर्नवशीभूताचतौ
परस्परवचनेनवशीभूताविदंव्यंग्यम् तेनचवचनेऽपूर्वतेति ललनागणेनमंडितौ
मोदस्यभरः समूहोययोस्तौतौचतौमोदभरधारकत्वेनतयोर्मंथरगामित्वंगम्यम् इह
शोभ्रीजानकीरघुनंदनौपरस्परपाणिधरौयशुतः एतेनचलनेप्यतिप्रीत्यान्नरास

विश्वनाथेति विश्वनाथेन कविना वाजुनौ चरणौ यस्यौ सौ अत्र रसिकपदेन नानाशृंगारके
लिकलानिपुणत्वमुच्यते तेन च पूर्वरासकरणोत्साह इति सखीयुताभिरिश्च मंतीधमेकर्वती
यत्र तत्र गानवशात् यत्नोरसफलेन नस्य रूपे दृष्टवत्य पीदानीं रूपदर्शनानंतरं मदमूर्छा जातेति ध्वनि
तदलंकारेण वस्तु रूपम् तेन च रघुनाथरूपेण रतिः पूर्वमिति १ पश्येति सकलस्य श्री
वेः शृंगारस्य यः सारः दिव्यशृंगारः तस्य स्वानि शांते शोभन भवने पदेन शृंगारः कदाचिदा
पितेन मे च वतीति च्यते तेन च अत्र च शृंगाराभास एवेति जानकीकांतमिति पदेन तस्याश्च
युगमम् विश्वनाथकृतनत्र चरणौ गत्वा तत्र शुशुभाते तेन रसिको रंगो यत्र सखीयुताभिर्यु
तिभिर्नवाभिर्विरोचमानां रमणीं विलोक्य सप एवं वा न्यायमिति भ्रमंती कपापिकापि
जगदेवयस्या २ पश्य सखि जानकीकांतम् सकलश्रीविसारस्वनिशांतम् १ ललि
मेनिवारिनवतीति च्यते तेन च तस्या तकरकलितकमलवरम् विलज्जितकुसुमवा
रघुनाथरूपाभिरतेनेति १ ललितेति ललितकरे कलितं शोभितं कमलवरं यस्य तेन एव
विलज्जितो विशेषेण लज्जां प्रापितः कुसुमवाणधरः कंदर्पो येन तत एतेन मदनः पंचबाण
व्यापारेणाजुष्टदर्शयतिरघु नंदनस्त्ववाणीकृते नेव नत्रापि दर्शनादेव पश्यतीति च्यते
तेन च केवलकांत्या मदनजेताश्रीरघुनंदनः किं तु सामर्थ्येनापीति अत्र प्रतीपालंकारः

सं.न.
टी.
५१

51

लसन्नटराजेति लसंश्शोभमानः नटराजस्वरो वेषो यस्य तं नटराजस्य कलाश्चवलोक्यनि
पुणान्नाज्ञायतेऽस्य तत्स्वरूपमेवदृष्टान्त्यगीतादिपुष्पावीणायेयत इति द्वयपदव्याख्यानम् तेन
चनाहृशवेषाद्देवसर्वजनमोहकत्वमिति प्रियेति प्रियामुखस्य पश्येप्रियामुखं पश्यतेन
मित्यर्थः अनिमेषरहितमित्यर्थः श्रीजानकीमुखविरहक्षणेन विनाभवत्यतोनिमेष
योऽपि लिन्नमवकाशपवनभवतीति अनिमेषपदव्याख्यानम् ३ घणावतीति घस्मवतिरेग

लसन्नटराजवरवेषम् प्रियामुखपश्यमनिमेषम् ३ घस्मवत्यंगुलोन्मानम्
केवलानंदमयभानम् ४ विविधमणिमयमकुटलसितम् तारमंजरीपुगराग
गकलितम् ५

लानि उन्मानं यस्य तं केवलानंदमय इति भावं नं यस्य तं केवलानंदशरीरकमित्यर्थः ए ॥
तेन रूपस्यानिर्वचनीयता व्यंजिता तेन चाप इति दंद्वमिति ४ विविधेति विविधानेकरंग ४
मणिमयेन मकुटेन ललितं शोभितं शिखिपिच्छचंद्रमयेनेव मुकुटेन युतमिति भावः ता ८
रेति तारमंजर्या लोके कलं गीति प्रसिद्धायाः पुगेन कलितं युक्तं यस्य मकुटे उभयतो मौ
क्तिकमंजरीद्वयं लोलतीति भावः एतेन छपिल्लता व्यंजिता तेन चरमणिप्रसादकत्वमि ५१

अरुणेति अरुणो कंचुकेन जामेति लोके प्रसिद्धेन कलितः कायो यस्य तं अत एव विजिता बाला
तपस्य छाया शोभा येन तम् एतेन अरुणकंचुकमजमेन कृत्रिम एव तरणिः सिद्ध इति सूच्यते तेन च दृष्ट
त्वं कंचुकस्यापूर्वत्वमिति १ भूमिपृष्ठेति भूमिपृष्ठवसनेन अग्रपल्लवविलेविकञ्चुकोपरि नि
बद्धानेकवर्णैकवसनरचितेन कटिबन्धनेन काञ्चीति लोके प्रसिद्धेन सखि वि नेत्र द्विगुणी
वसाकृपत्तामिति शेषः येन तं अत एव मितस्य सुरवापरमजयेदत्त चत्वरं सुरुचापत्त भूत्वा
न पश्यति भूमिपृष्ठवसने सद्देकरसमानेद वर्द्धकामिति जयेहेतुः एतेनारुणकंचुकस्य संध्या

अरुणकंचुककलितकायम् विजितबालातपच्छायम् १ भूमिपृष्ठवसनेस्वाखिनात ५
म् अमितसुरचापजयदत्तम् २ पदयुगे ध्वांतमणिमकम् स्वतामिति चारुताशुक्रम् ३
म् ८ अथः कंचुककलितजंघम् विजितशुचिपूरपरु

कालिकमेघस्याप्युपमेति सूच्य
ते तेन च स्कंदनशरीरवर्णस्याकाशोपमेति २ पदयुगमिति ध्वांतेमणियो मञ्जुकायुगस्य
तत् ध्वनिचारुताशुक्रपदयोर्युगेद्वयं तेपदयुगधारणे हेतुः एकेभूमिपृष्ठवसनोपरिबंध
नाय द्वितीयं भावमेसूचनार्थं स्कंधयरतीति ध्वांतमणिमञ्जीरमिति पदेन पदयुगस्य प्रकाशवत्वं
सूच्यते तेन च तस्य विधुत्साहशमिति ३ अथरति अथः कंचुके नलोके पायजामेति प्रसिद्धेन
कलितेयावेष्टिते जंघे यस्य तम् अत एव विजितः शुचि पूरयस्य शृंगारजपत्त भस्य रुचेः संज्ञः

मंजुलमिति यस्यमंजुलेमुखकमलेउदिताः सकलाः कलायस्यतंविधुंचेंदुंहसति ए
तेनान्यत्कमलेचेंदुमवलोकनिमीलतिमुखकमलंतुपूर्णाकलेचेंदुदृष्ट्वापि विनिंदयहसती
त्यतोऽपूर्वमेतत्कमलमितिव्यज्यतेनचसदाविकाशित्वमिति अत्रव्यतीपालंकारेणव्यती
पालंकारध्वनिः १० जयतीति सतिलक ममलंयस्यअलिकंललाटंवशकरयेंदुणा
सहितंविधुशकलंचेंदुखंडंजयति अतोऽभूतोपमेयम् एतेनकेवलस्यालिकस्यचेंदा

मंजुलंयस्यमुखकमलम् हसतिविधुमुदितसकलकलम् १० जयतिसतिल
कमलिकममलम् सवशकरयेंदुविधुशकलम् ११ काकपक्षेखलकपाली
भातिजितफणानलव्याली १२

दृष्ट्यपिकानंदजनकताव्यज्यते तेनचतद्दर्शनादेववनितानांमानापनयनमिति ११
काकपक्षइति जितफणिफणस्यतलेवर्तमानाव्यालीसर्पिणीययासास्वकपालीशो
भनालकपंक्तिः यस्यकाकपक्षेभाति फणिफणायस्मात्वर्तमानत्वेनव्याल्याः संजातवि
तत्वंव्यंग्यम् तेनचस्थिरत्वंकुटिलत्वंचेति व्याल्यादर्शनेनविषमारोहति एतस्यादर्शने
नैवविषमारोहतीति जितेतिपदेनव्यज्यते १२ ॥

भ्रमतीति मनोभवचापस्यजवीवेषोयस्याःसाभ्रुग्नाकुटिलायस्याएषाभ्रूकुटिभ्रमति जयिवेषतिपदेनध
उःकदाचिदवरोप्यतेकदाचिदवतार्यतेनित्यकिशोरस्यरघुनंदनस्यभ्रूस्तुमदावरोपितेवभूवतीव्यज्यतेन
भ्रूनुत्रूणानवनवशोभावत्याःजानक्याःसुखदर्शनेविनिमेषस्यरघुनंदनस्यदमय्याश्चर्यमिदमयाश्च
र्यमिति भ्रूनभ्रूकुटिभ्रमणेनव्यज्यते तेनचजानक्याःसौंदर्यातिशयइति १३ राजतीति हसितःमर
कतनवलितोबद्धःकूपायेननत यस्यातिस्तूपश्रवणाराजति अत्रराजतीत्यनेनेदंव्यंग्य कूपाज्जलम
सृज्यतेइदंतुसर्वानावह्न स्यथासौरःकदापिनसृज्यतइति तेनचतास्यवचनश्रवणाऽत्याशक्तिर्वि

भ्रमतिभ्रुग्नाभ्रूकुटिवेषा मनोभवचापजयिवेषा १३ राजतिश्रवणामतिकूपे हसितमरकत
वलितकूपे १४ श्रवणापर्यंतसुभनयने असमसरकंजशरजयने १५ ललितकुंडलगंडयुगा
ले जितमकरचित्रमुकुरतले १६ नासिकानागमणिमहिता सफलशुकतुंडजयविहिता १७

ति १४ श्रवणेति यस्यअसमसरस्यकामस्ययःकंजरूपःशरस्तस्यजपनंजयकर्तृश्रवणापर्यंतशुभे
नयनेराजतीतिशेषःकामवाणाविषयिणाकामसुदीपयंतिश्रीरघुनंदनभयनेतुकाममपिनाशयंती
नामपिकामसुदीपयतीतिव्यंग्य तेनचअस्लानेदात्तवीभावनापासनायामानंदाधिक्यमिति १५
ललितेति जितमकरस्यचित्रयस्मिंस्तन्मुकुरतलयेनतत ललितेकुंडलेयस्मिंस्ततंगंडयुगयस्यशो
भेनेइतिशेषः अत्रमुकरचित्रमुकुरादर्शस्यजिततोभाणगंडयोःकुंडलप्रतिबिंबप्रकाशव्यज्यते तेन
चातिनिर्मलत्वमिति १६ नासिकेति सफलस्यफलसहितस्यशुकतुंडस्यजयोविहितोययासाना

गमीणांगनमुक्तोतेनसहितानासिकायस्यासाजनौनितिशेषः मफलेनमकेनमुक्ता
इविहितनवयसो तेनचतनाहवनितमासायानानासाग्रमास्य कृत ॥ २॥

से०
नं०टी
५२

53

मञ्जुलेति मदनवनविवस्वतश्चेत्हेरणो मञ्जुले चैते मधुरे चेते यस्य दशनवसने ते शोभेते इतिशेषः अत्र मधु
रपदेन तत्स्वीकृतताधरामृतपानेव्यज्यते तेनचाचमण्यधरपानेऽर्थमिति १८ लसतीति विनिंदिताः
सुधानिधेरमृतसमुद्रस्य वीचयो यया सा यस्य सहजाया सोस्मितमरीचिसुबलं संति अत्र सहजपदेनर
त्तुनेहनस्यानित्यश्रृंगारानंदरूपताव्यज्यते तेनचसर्वदाश्रृंगारसामग्रीसाहित्यमिति तेनचवासा
दिलीलायानित्यत्वमिति वीचीः पवनउत्थापयति स्मितं तत्सहजेमेवेति विनिंदितपदे हेतुः १९ रो
चतइति विनिंदितरसालस्याम्रस्यलकुचफलंयेनततयस्यचारुसुंदरं चिबुकंतलंरोचते अत्ररसा

मञ्जुलमधुरेदसनवसने मदनवनविबुधविहरणे १८ लसतिसहजस्मितमरीचिः विनिंदि
तसुधानिधिवीचिः १९ रोचतेचारुचिबुकतलं विनिंदितलकुचरसालफलं २० कलितमुक्ता
लिकंठवरः विजितमणिवलितललितदरः २१ रत्नभूषणाकलितदोषा

लपदेन चिबुकस्यश्रृंगाररसपूर्णताव्यज्यते तेनचतच्चुंबनेसर्वीनांल्पलसाधिक्यमिति २० कलि
तेति कलितामुक्तावलिर्मौक्तिकमालायस्मिंस्तथाभौकंठवरः अतएवविजितःमणिभिर्वलितो
ललितोदरः शंखोयेनसःशोभतेइतिशेषः अत्रमणिवलितत्वेनशंखस्यपूज्यताव्यज्यते तेनचगां
भीर्यध्वनिरिति विजितत्वेनतुकंठाविजेशंखविषामुक्तात्र्यपिमरकतयुतीतिव्यज्यते २१ रत्नेति यस्यर
त्नानांभूषणेनललितौचतौदोषौभुजौभवतः मणिभिः सहितस्यफणिराजस्यरुचंमोषाचोरौराजेते
इतिशेषः साङ्गदभुजमूलेसमणिफणीनःशोभाद्रपयतइतिभावः अत्रचोरत्वोक्त्यायाभ्योफा

णिनोभयमगणाणिवातच्छोभासर्वस्वं स्यतेनतयोरवलामनोहरणंकिमाश्चर्यमितिव्यज्यते तेनचवनिता
नामपूर्वदेवनदालिंगनेच्छाउत्कटेभवतइति २२ कराविति काञ्चनस्यरुचिरौवलयौययोस्तौ अतएवजि
तरविकरेणसहितरमानिलयकमलेयाभ्यांतौयस्यकरौशोभेते सरविकरपदेनविकसितेकनले
व्यजिते जितपदेनकमलादधिकतापहारकत्वंव्यज्यते तेनचकमलस्यतस्मात्पश्चात्पुनरपिभवतिपत
नस्यतत्तापस्तत्समूलं नश्यतीति २३ स्तवतइति कौस्तुभस्यआवासोयस्मिंस्तत्यस्यस्तवतः
शशिसहितमाकाशंहसति आकाशस्यकलंकित्वंदूरहितत्वंहसनेहेतुः अत्रावासपदेनालो
वनस्यहृदयस्यमदोद्दीपनविभावसाहित्यंव्यज्यते तेनचमिलिताउभौशृंगाररसमतिशयेनाज्ञापय

समणिफणिराजरुचिमौषौ २२ करौकाञ्चनरुचिरवलयौ जितसरविकररमानिलयौ २३
स्तवतःकौस्तुभावासम् हसतिशशिसहितमाकाशं २४ सलोमावलिललितसुदरं स
नाभित्रिवलिदीप्ततरं २५ सशैवालावर्तवीचिं हसतिसिंधुमणिमणिमरीचिं २६

तइति कौस्तुभस्यचेडीपमयामोल्लसितमणिसुज्ञोप्रभामेदकत्वं व्यज्यते २४ सलोमे
ति लोमावल्यासहितयदुतललितसुदरंशोभनेनाभित्रिवल्यायस्मिन्तत्दीप्ततरंप्रकाशबहु
लयस्यतदुदरंसोदरं शैवालस्यआवर्तैरसमतिलभ्रमिस्त्रवीचयश्चताभिःसहविद्यतेसत
मणीनांमरीचयोयस्मिन्स्ततंसिंधुंसमुद्रंहसतितिरस्करोतीत्यर्थः ततोधिकतरंशोभतेइतियावत्
दीप्ततरमित्यनेनहृदन्तेऽङ्कमपिएवमनाछन्नस्योदरस्यच्छटाउपरिस्फुरतीतिव्यज्यते तेनच।

सं० त०टी० ५४

54

केतुकमत्पृष्ठवसनयोरतिसूक्ष्मत्वमिति एतेन सकलेन उदरस्य गंभीरतातिशयो व्यज्यते तेन च तदा
भिप्रायेण कोपि न जानातीति २६ ॥ मध्यमिति यस्य श्रीगुरोः मध्यं स्मर शनया सहितेन मध्ये कटिः न स्पृश्य
तेऽग्रे यस्य सः अग्रेऽनाइत्यर्थः अग्रे प्रतीकोऽवयवोऽप्यन इत्यमरः तेन तेन बहुपरिकरमिव भजतीति शे
षः एतेन कटेः सूक्ष्मतावशिष्टव्यज्यते तेन च पश्यन्ती नो कटिसञ्ज्ञा वा सञ्ज्ञवृत्तिशय इति अत्र वस्तुना संदे
हालंकारध्वनिः अत्र कविसम्प्रदायानुरोधेन कटिसूक्ष्मतातिशयवर्णनमात्रमेवबोध्यम् २७ मञ्जुम
ञ्जीरेति यस्य हसितानि स्मरन्तोः कल्पहतस्य कुसुमैः सहितानि दलानि येन तत्तस्य चञ्चलं स्थिरं मञ्जु
मञ्जीरो यस्मिंस्तत्तच्च तत्पदं चेति तत्र राजतीति शेषः नटराजवेषविधायाऽपूर्वकेलिक्रियां विचारय
मध्यमगोत्रे तेमनयपने बहुपरिकरमिव रशन २७ मञ्जुमञ्जीरपदमचलं हसितस्मरतरु
सकुसुमदलं २८ नखरततिविडम्बदकरी ध्यातृजनमनोध्यातङ्करी २९ करचरणाचवरोखाः
नरतनुनंदनः स्थितं तस्य चलपदेन व्यज्यते तेन च क्रीडया मीहशोभादर्शनं दुर्लभमिति २८ नखर
ततिरिति स्पष्टं अयं भावः यथा रविप्रकाशेन चंद्रो न प्रकाशते तथैतस्याग्रपि किंचिच्चंद्रः केवलं वा
ग्यमपुकारे हरीकरीति नावततिस्तु बहिरेतरमयीति अत्र ध्यातृजनेनन्यादिनाबमप्येतादृशाचिन्तितस्थि
रीकृतेति तेन च तद्ध्यानेन तत्र भ्रमाविनंदतीति व्यज्यते २९ करचरणेति यस्य करे चरणे च वरे रेखाः वि
षमशरस्य कामस्य वागुरायाः लेखाः शोभंत इति शेषः ध्यातृगणदृष्टिगणाचमनो यत्र बद्धं भवतीति वा
गुरापदेन व्यज्यते तेन चैरखानां शोभातिशय इति ३० ॥

उरसीति मातंगमणीनां गजमुक्तानां हारः उरसि तथा शोभते यथा विश्वाकाशे तारकाणां वारः समूहः
अत्र तारकावारकावारशब्देन शुभ्रत्वं व्यज्यते तेन च हारमुक्तानां स्वाधिक्यं राहित्यमि
ति २१ वैजयंतीति आजानुलंबिनी यच्च रंगमणिमयी माला वैजयंती सुच्यते तस्या भासेन विशदा
मुदरे वैकक्षकदामसु एव दमत्तीति शेषः उपवीतवद्दोलंबि पुष्पमाल्यं वैकक्षिकमित्युच्यते विशदे
मित्यनेन अनेकरंगमणिमयी वैजयंती प्रभासेपर्कंणा वैकक्षिके स्वेहधनु सादृश्यं व्यज्यते तेन च र
घुनंदनस्य मेघसादृश्यमिति २२ प्रलंबेति यस्य कंठे बद्धा आजानु प्रलंबिनी माला प्रलंबः शिरसि
उरसि मातंगमणिहारः यथा विततारकावारः २१ वैजयंतीभासविशदे दामवैकक्षिकस्तु
खेदं २२ प्रलंबापीडवनमालाः लसंति कांतिकुशालाः २३ विश्वनाथेत्यादि नगीत कृतश्रीः
स्वश्रवणानीति २४ इति श्रीमन्महाराजकुमार श्री विश्वनाथसिंहविरचिते संगीतरघुनंदने
सवङ्गशोभावर्णनं नाम दशमः सर्गः १० ॥

बद्धापुष्पमयी माला आपीडः आपादलंबिनी पत्रपुष्पमयी माला वनमाला अतिकांतिकुलस्य अतिश
यितकृतिसमूहस्य शालाः निवासस्थानभूताः लसंति शोभंते अतिकांतिकुशाला इत्यनेन मुकुटभू
षणानेकरंगमणिप्रभाभी रघुनंदनधारी वक्षविच्छटाभिश्च विचित्रवर्णालिंदपतत्रे इति व्यज्यते तेना
वकाश्चित्तद्दूषशोभा दृश्यत इति २३ विश्वनाथेत्यादि तिमिति हे श्रीः हे लक्ष्मि विश्वनाथेन उदितं गीतं
स्वश्रवणानीतेजरु एतेन मेघ … स्वतः श्रवणानां सेचितमिति व्यज्यते तेन च नेनकविता मात्रकिं स्वतः।

से. नं.टी ५५

55

सिति तेनैचैतादृशोवल्लभेनैदत्तेपवनात्यइति १४ इतिश्रीसिद्धिश्रीमन्महाराजाधिराजश्रीविश्वनाथा
सिंहकृतायांव्यंग्यार्थचंद्रिकानाम्नि टीकायांदशमःसर्गः १० ॥ काचिदितिस्पष्टं अत्ररसभराक्रांत
चित्तत्वेनेनतत्कर्मकरत्वेपिरसवशाव्यक्तत्वेन तेनचतस्याउत्कंठीपन्नातिशयइति १ तदेवाह मोदविकाश
इतिकंदर्पेणसहितायाधेतदीयत्वेमोदर्धयोस्सकलगुणानांचदर्पस्यकंदनीनाशयित्रीरघुनंदने
नसहितामिथिलेशनंदनीस्वगुणगर्विता सजातगर्वासतीमोदस्यविकाशायतत्रतत्ररासस्यविला
संगीतंगायतिरघुनंद—नमिथिलेशनंदनीतिपदद्वयोल्लाभयोःसमंताजिता तथाचस्त्रैणादरसमू
काचिन्नाहलेपटीसुधनसणियुतदृशाहमंतानयत्रेशास्त्रनस्तेहपात्रवाजनमपिपरागेयत्र
वीरपात्रे रत्नाढ्यस्वर्णपात्रेविमलजललुतचामरकाचिदत्याताशामयस्मिकाचिद्रदति
रसभराक्रांतचित्तासवीसा १ मोदविकाशरासविलासेरघुनंदनमिथिलेशनंदनी स्वगु
णगर्विताशातेसकंदर्परतिदर्पेरतिदर्पकुद्दनी १ पदयुगलनलिखितिशिखिकरिणालघु
णेति स्वगुणगर्वितेतिपदेन निजगानेनरघुनंदनगानविजिगीषाव्यंजिता तथाचतद्गानेमाधु
र्यातिशयइति १ पदयुगलेनेति गानेयोभावस्तेनेवगामिनीगमनशीलालघुशीघ्रंतत्वतीसती
पदयुगलेनशिखिकरिणोलिखति पदेनमयूरगत्यामयूरमितरेणगजगत्यागजमित्यर्थः पा
तेनगानी संगीतशास्त्रप्रसिद्धेयभावमत्याविलंबन्नपेमहतापविश्रमेणाकूपचेयेत्साऽनयानवल
लतेऽपिनतयत्नतइतिभावगामिनीपदेव्यंग्यम् ॥

स्फुचमत्कृतीति स्फुटशोभनाश्चमत्कृतयो यासां ताश्च यत्स्य रघुनंदनस्य गतयश्च तासु चलेचपलेचिबुकेच
स्याःसाकामिनीश्रीजानकीचारुयुथानत्याचिबुकेचुंबतियस्येतिशेषः अत्रकामिनीपदेनतस्यारघु
नंदनगतिभ्योऽधिकचमत्कारवतीरदृहीतम अभिलाषोव्यज्यते तेनचवक्तेररघुनंदनस्यप्रवीणतातिश
योव्यज्यते २ मिलितेति कीदृशीजानकी मिलितस्य मंजीरेयार्धनिर्येषिमन्सचासोरमसनाधनिस्तेन
नचालिताःआकृष्टचित्ताःस्मरपुरविलासिनोदेवांगनाययासाधनिचालितत्यादिनाताप्रतात्स्यप्रशि
ष्टोत्कंठातिशयोव्यज्यते तेनचजनकनंदिन्यान्टत्यनिपुणतातिशयोव्यज्यते अत्रसाकेतस्यपरितो

स्फुचमत्कृतिपतिगतिचलचिन्ताचिबुकेचुंबतिचारुकामिनी २ मिलितस्फुमंजीरध्वनिवसना
धुनिचालितस्मरपुरविलासिनी श्रमजलप्लुतचलकुंतलकुंडलसुखमनोहरस्मितविकाशि
नी ३ तानवितानवितरतरमणीगणराजितरासेरमणरंजनी विश्वनाथकथितपदगाथा
जयतिसकलसंतापभंजनी ४

ब्रह्मादीनांएवविनाविकथनप्रशस्तावलिविताननिवासस्या नाति
संपतस्तत्रस्थदेवांगना तातन्व्याःश्रमेति श्रमजलेस्वेदैस्तैर्नपुतेचलाश्चचलाःकुंतलाःकुंडलेचय
त्रतेषांतत्सुखंविचतेनमनोहरस्मितस्यविकाशिनी स्मितविकाशिनीत्यनेनरघुनंदनस्योत्कंठाशैथि
ल्यंव्यज्यते तेनचजानक्याजयइति ३ तानेति तानानांवितानेविस्तारेनिरंतेनरमणीनांगणेनराजि
तेरासेरमणस्यरघुनंदनस्यरंजनीरंजनकर्त्री अत्रेदंबोध्यं याःस्नानात्सख्यारहीतवसतानेवस्त्र

नखरचंद्रिकास्वरावर्त्तेनप्रकटितवतीति तेनमातासापराजयं विलापितवतीति सकलस्यवक्त्रः श्रोत्रस्यसं
तापस्यभंजनीविश्वनाथेनकथितापदगाथा जयतिसर्वोत्कर्षेणवर्त्तते जयतीति रामस्यसदानंदत्वा
त् रामवर्णनगाथायाअर्पितयात्वात्सर्वसिद्धेर्वेषापदगाथाश्रीरघुनंदनोमन्मुखेनप्रकटितवानिति
व्यज्यते ४॥ प्रकाशयति रामसंगीतेनर्त्तनेनेत्यविशेषः अथवासंगीतेनर्त्तनेनैश्चअत्ररामरामापदाभ्या
रमणशीलत्वंव्यज्यते तेनचरामक्रीडास्तत्प्रभावइति १ मिलितइति मिलितइतरेतरयोःस्वरोयत्रतज्ज्ञा
नेयत्रकर्मणितद्यथाभवतितथाइतरेतरयोःकंठोयत्रकर्मणितद्यथातथास्वयंनृत्यतिसखीश्चना

प्रकाशयपरमानंदंपरमाकाशविग्रहः रामोरमयतेरामारामसंगीतनर्त्तनैः १ मिलितेतरेतर
स्वरगानंश्रुतेतरेतरकंठ नृत्यतिनर्त्तयेत नविमुंचतिजनकदुहितृरूपकंठे १ नीराजयति
मुकुटरुचिराजिभिरासामाननचंद्रम् नर्त्तयतेतथापिजनकदुहितृरूपकंठसमीपंनविमुंचति

अत्रनृत्यतिनर्त्तयतइतिक्रियापदद्वयेनयोगातिंदहीत्वास्वयंनृत्यतितामेवगातिनेत्रकुर्वचेष्टयात्व
मपीमांगातिंगृहाणेतिसूचयतीतिव्यज्यते तेनैवेतरेतरनयनेऽपिमिलितइति नविमुंचतीत्या
दिनादयेतरलतानिशयाव्यज्यते रयज्ञानकीसहितानासखीभरेनृत्यमत्सखीरमयतेइतिभावः
१ नीरायतीति आसांसखीनाआननमेवचंद्रःसदतेः पर्वंदिनादचनेमुकुटकचीनांराजिभिर्नीराज
यतिनर्त्तनेमुकुटेचलविमतिरत्नरोचिस्फुटाभिःसखीनामाननस्यनीराजनमिवकरोतीतिस्पष्टा।

श्रीः ॥

एतेन सखीनां वदनस्य पूर्णशशधरादिषु विजयो व्यज्यते तेन च हासे प्रकाशाधिक्यमिति अत्र गम्योत्प्रेक्षा तथा ध्वनि
तयतीयालंकारेण वस्तुध्वनिः करेति करचलनेन सखीनां चेतश्चालयति पदस्य गतेन गत्या आसां के
शिरः सहैव यथा तथा चालयति भावस्तु चेतनायाः करचलनवैलक्षण्यमवलोक्य सखीनां चेतश्चलतीति
भावः तस्मात्तु मम गतीनां प्रशंसनेन किंचिच्छिरश्चलतीति भावः करचलनेन नृत्यादिवाक्येन भावस्तु
चेतः करं चालयित्वा किंचिदिह हस्यं सूचयतीति व्यज्यते शिरश्चालनेन गतेः प्रशंसा व्यज्यते २ भ्रमद्
भ्रुकुटीति भ्रमती भ्रुकुटिर्यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा दरमीषच्चलेन लोचनेन गीयमानस्य गीतस्य

करचलनेन चालयति चेतः पदगतेन कुर्मेदम् २ भ्रमद्भ्रुकुटिदरचललोचनेन कृतेन गी
तेन कृतिम् कान्ताकान्तकटाक्षाकलनेन कलयति कामपि युक्तिम् ३ ॥

निरुक्तिर्निर्वचनेनज्ञस्ते अयं भावः यत्र को यस्य भावः आपतति तत्र तस्य नयनारूपणाय तु भावे यत्र
च मानः आपतति तत्र तस्याः प्रापणाय तु भावे यत्र च विरहः आपतति तत्र तस्य तु खेदे वर्णनाय तु भा
वमिति यत्र यो भावः आपतति तत्र तस्य तु भावं सूचयतीति कान्तेति कान्तानां कान्तानां मनोहराणां कटा
क्षाणामाकलनेन स्वीकारेण कामपि निर्वचनीयां युक्तिं कलयति यत्पदाय तनुः सकलसखीकटा
क्षान्स्वीकृत्य प्रतीसखि निजकटाक्षैरेकदेवान्तरं ददातीति भावः एतेन विदग्धतातिशयो व्यज्यते
तेन च श्रीरत्नवदनस्य नवनवालौकिककान्तिविचित्रशृङ्गाररसचमत्कारप्रकाशकत्वं व्यज्यते ३ ॥

सं.
नं.टी
५७
57

काचिदिति काचित्सखी कोके कामशास्त्रे यः कलाकलासौ वस्यपाने येषु तैः वाद्यमिलड्डिमंमृगिन्द्रपुरै
मणिन्द्रपुरशब्दः मानस्य संगीतशास्त्र प्रसिद्धस्यभाग्ययाचकस्य मशब्देन प्रसिद्धमपदाचैव स्वकेलमि
पुराद्यस्कन्दधनिविशिष्टगानेनश्वरमणश्रीरघुनन्दनमतिप्रसन्नकृते वाद्यामलन्मृगिन्द्रपुरेतिषाद
द्विस्वराणां कलसमकं मन्द्रसमकं तालसमकं चवहन्त त्रयम्पुसमकस्पया स्वरोवीणादि स्थितिःसव
तिनत्त्वरशक्तिनीमेवनृपुरगुटिकाशब्दायतीतिभावः एतेनरघुनन्दवाक्यिदितितल्लणमेवा
प्रदर्शितवतीतिव्यज्यते तेवचतेस्पाश्रुतिमेथावतीत्वमितिमानदानेतिकदाचिद्विवेणनकदा
काचिद्वाद्यमिलन्मृगिन्द्रपुरमानदानकलयानैः प्रतिप्रसन्नेकृतेनरमणं कोककला
रसपानैः ४ कापिमेघरमणीयरागतो वर्षान्विदर्शयते नायकनयननवीनघनेनचस
त्वनीरंवर्षयते ५ ॥ चित्रकरेणकदाचिन्नयनेनकदाचिच्छिरश्चालनेनमानंददातीत्यर्थः को
केत्यादिकोककलाप्रतिपादकार्थवज्ञानेनतत्रविहारस्मरणेतावुसमयानेभवतीतिभावः ४ का
पीति कापिसखीमेघनामोयावरमणीयोरागःततःतज्ज्ञानादिमयैः वर्षान्विदर्शयतेतेदवदर्शा
यति नायकस्यरघुनंदनस्यसमयनेमवनवीनोयतःतेनस्वत्वनीरमानंदाश्रुवर्षयते अत्रेदंबोध्य
कान्ताकान्तकटाक्षेणादिव्यजितश्रीरघुनंदनकृतवेदगध्यकर्मणःमेघरागेनवानंददवतीति
व्यज्यते तेनचप्रथमसखीकृतस्यरघुनंदनस्यशिक्षाप्रकटनरूपस्यकर्मणोऽनादरइति अत्रा

काप्यभिनिगादृप्रकाशातंकामाःमेकरायमिनिनकलनावकलयैति ॥ ५ ॥

५

मेघरागगानेनेमेघाडंबरेणरामविछेदं मत्वाकाश्चित्संयोजनइतिस्याहूदारारइति दाराश्रीरघुनंदनस्ता
स्याःसख्यःकेदारायाःकेदाराख्यरागिण्याःकल्याणेनःअंबरमाशममलं कुर्वन्निमेघेदर्शीकल्पशारा
लोलप्रवर्त्तयन्तीत्यर्थः एतेनतस्याश्रुगुत्वरमेताःकृतवत्यइतिव्यज्यते तेनचास्यातस्याश्रपिवेदूरत्वा
तिशयइति नवनायकस्यश्रीरघुनंदनस्यास्यकमलेविकशितमितमितिविश्वनाथोवदतिविक
शितमित्यनस्पर्द्धाविधायिनीसखीमिता अनयासेतञ्जयतातिव्यज्यते तेनचप्रसन्नातातिशयकतेति नव
नायकपदेनाधिकरासविधानाभिलाषोव्यज्यते ॥ ध्वनिः जानकीरघुनंदनयोर्न्दतेनततःसखीनांत

दाराःकेदाराकल्याणेनःकुर्वन्नंबरममले विश्वनाथइतिवदतिविकशितंनवनायकस्यास्यका
मले ॥ नृत्यतिरसिकशिरोमणिरामः यस्यचरणांचरणंविलोक्यपरिमुंचतिमानेकामः १।

त्यवर्णयित्वारघुनंदनन्नृत्यंवर्णयति नृत्य ऊंचट्टऊटिभावसंसूचनचेनश्चारणचतुरः
तीति रसिकशिरोमणिःसचासौरामोनृत्यतियस्यरामस्यचरणस्यचरणंगतिविशेषंविलोक्यका
मःमानंपरिमुंचति अत्यरसिकानांपरकीयासुरमाधिक्यंभवतिरघुनंदनस्यस्वकीयास्वेवेतिरसि
न कशिरोमणिपदेनव्यंग्यं तेनचरघुनंदनस्यपरकीयापराङ्मुखत्वमिति चरणाञ्चरपमित्पादायभावः
यादृशश्रीव्रचारिजनवश्यकारिरघुनंदनस्यचरणकमलंतादृशमवाप्यकमलंनास्तीति १ ऊंचट्ट
भ्रऊटीति कीदृशः ऊंचेषाभ्रऊटयाभावस्यसंसूचनेनचेतसश्चारणेचतुरः सत्वासमर्पितायावीर

सं० याश्चर्वितेन दरमीलिताः ऊँचितास्त्रुविक्रमाय स्मरः अत्र प्रथमविशेषणेन चित्तचोरयित्रीणामपि निजगुणा
न०टी० गर्वितानां मनः यद्भ्रूकुटिकंचनमात्रेणैव स्वाधीनं भवतीति व्यंजितं तेन च तासां चित्तचोरणगवेमिंदीभव
५८ तीति व्यंजितं द्वितीये च वीटीचर्वणादेवालकचलनेन कस्मिंश्चित्कांत्यविशेषे च रणमेव चलति भूषणा
निश्रवणानि च न चलंतीति व्यज्यते तेन च नानारीत्या नर्त्तनमिति २ संगीतकेति संगीतकोन्त्यविशेष
58 स्तस्मिन् यत्तरलिमा चपलत्वं तेन गर्विता याः स्त्रियस्तासां गर्वं परिहरतीति एतेन चपलायाः गलागना
त्वायते श्रीरघुनंदनस्य तन्नत्वायते किंतु सर्वाभिः सखीभिः सहस्रप्रेतान्तत्पन्दश्यत इति व्यंजितं तेन च चपलता

सखीसमर्पितवीटीचर्वितदरचलज्जंचितविभ्रमः २ संगीतकतरलिमागर्वितनतडिज्र्वपरिहा
री तरुणीरश्मिसितस्मितदर्शनवनिताविस्मितकारी ३ ससखीसीतासंगीतेदत्तणाभवितश्री

वपिरिति तरुणीति तरुणीभुवश्मयः किरणाः यस्य तत्तत्र च तत्स्मितं शुभ्रस्मितं तैः सवाली
चुतत्तत्स्यदर्शनेन वनिता विस्मितं आश्चर्यं किरातीति यदा स्मयते तदा तरुणीभुपतिना हास संछटा।
किंतुथा हृष्टिर्जाते ति तासां विस्मयं जनयतीति भावः ३ ससखीति सखीभिः सहितायाः संगीतक
स्य इत्तेणान्तत्राविततः सखा मैसस्च ससखीत्यादिना ताद्दृशजानकीकर्त्तृकान्त्यसुक्तं शिरः संचाली
त्यनेन भावसूचनेन जानकीज्ञापितरहस्यविज्ञात्वत्वं व्यंजितं विश्वनाथो रघुनंदनस्तस्य ति तदा गान
शब्दः तेन समदस्य मत्तस्य मदनस्य निनदालीगानशब्दपरंपरा निद्योत अत्र समदमदनेति पदेन र

घुनंदनस्य मदपानं व्यज्यते तेन च सखीसहितसीतायाश्चेति श्रीरघुनंदनेन सदा सरलस्वभावा मम सी
ताजानकी मदपानेन गर्वं करिष्यति सोऽपि तस्यास्तादृशोक्त्यैव नान्यथा स्यादिति तत्व अत्र कवि
नैविश्वनाथेति विश्वनाथस्संगीतरघुनंदनकाव्यरूपनिनदेन समदस्य मदपानमत्तस्य मदनस्यानि
वदालीति ध्येनं एतेन कवेः पिरासवर्णनरसास्वादे मनस्त्वं व्यज्यते तेन च मदनः शाक्तमदं पीत्वा
कथं तानहो शाक्तवाक्यं कथयति श्रीजानकीरघुनंदनस्य परम दिव्य रासवर्णनरसासवं निपीय क
थं नाहं मिथ्याविरहवर्णनं करोतीति ४ इति सिद्धिश्रीमन्महाराजाधिराजश्रीविश्वनाथसिंहकृता

विश्वनाथनिनदेन निधेतेस समदमदननिनदाली ४ इति श्रीमन्महाराजकुमारश्रीविश्वनाथ
सिंहविरचिते संगीतरघुनंदने श्रीजानकीरघुनंदनयोर्गीतनृत्यवर्णनं नामैकादशः सर्गः ११
नृत्यन्ती राममध्ये निजगुणगुरुताम् गर्वसंभारभाजः प्रेयांसं श्रीयमाणास्ववशमुपगतं निर्भरं मन्य

यां व्याख्यायां चंद्रिकानाम्नि टीकायामेकादशः सर्गः ११ नृत्यन्तीति रामः राममध्ये नृत्यन्तीः निजगु
णगुरुतागर्वसंभारभाजः निर्भरं श्रीयमाणा प्रेयांसं श्रीरघुनंदनं स्ववशमुपगतं स्वाधीनं मन्यमानाः
श्यामाः सखीरवलोक्य तासामुपचिताहंता अभिमति अभिमानं हन्तुकामः सन् तदानीमन्तर्हितोऽ
भूत प्रियतमविरहव्याकुलास्ताः सोत्कंठा विचेरुः अत्र रामरतिपदेन रमणशीलत्वं व्यज्यते तेन च र
टितिप्रकटेतेति अत्राभिमानहरणाभावात्प्रयोजनं अंतर्धानेऽन्तोऽपमाशयः अंतर्धायाविर्भूतेस सख्या

से०
त०टी०
५५

59

मपिप्रेमातिशयेविश्वासेइतियथामिलितायांसीतायांमयानेदोऽभूत्तथेवेति १ प्रमोदेतिस्पष्टम् एतेना
वनितानांविच्छित्तिमच्चिन्ततावगम्यते तेनचप्रमोदवनस्याऽत्युद्दीपनत्वमितीदंकेवलकविसंमतम् प्रमोद
वनीयेऽजत्वाभासोमार्गेणासरतिवर्णासीदन्यथाकादाशाभवेदितिकोऽनुजानातीतिव्यंग्यं इदंतुरसि
केवेद्यावसमतमिति २ तत्रकाचिद्दशोकस्पष्टमितिमन्नयेति हृद्ग्रशोकखलुनिश्चयेनमन्मथस्यबाणे
मेथितं अतएवतत्कृष्णाव्यथाजाताग्निन्निनितादशेमत्हृदयेअशोकेकालेयविधेहि इतिकथितेऽप्य

रामारामोऽवलोक्याभिमतिसुपचितांहर्षकामस्तदानीतांसामंतर्हितोऽस्मिन्यतमविरहव्या
कुलास्सन्विचिक्ये १ प्रमोदवनकेनेपुस्तगयन्त्यासुखकरे मार्गेमार्गेवमएयस्ताः स्फुटितिसम
लतास्तलतास्तरूनु २ मन्मथवाणमथितमुह्यथितखलुमेहृदयंकलयाशोकमशोक
शारणमितवनितामपइलमिहरहसिकिंनलोकयहद्भवन १॥ हृरीभूतव्यथात्तनुराह ।

शरणमिति हेअशोकहेद्रुहरनिर्जनेवनेशरणमित्रेशरणंप्राप्तंवनितांमेमंडलमस्तहकिंन
रहसि एतेनतुयेएतोहृतामरव्यातिक्रुत्वानामात्तुगुणाकर्मनञ्जवेतितेलोकिकेरेवकथनयोग्यता
एवतिव्यज्यते तेनचरामप्रत्युयालंभाव्यज्यते अशोकोऽपिवशोमकरोतितमहृहवतअद्भुतोवद्धः
अहहेमद्भुतवतेतिविद्ध्वह्यथितमिति एकस्मिन्वाणेलवेनमहतीव्यथाभवतिपंचभिर्वाणैर्म
थितेहृदयेऽतिव्यथापुनर्भवतिभावः खल्विति नहासकरोमिनचासत्यकथयामीतिभावः अशो

संभवतिकरालेत्यादावियंव्यम् विरहाग्निदग्धानांरागिणामस्माकंशरीरमपिभवतुंक्षितत्वात्पक्रम
शक्यास्तमनोमालादहतीति किंतुविसंदेहमनेनप्रत्यक्षमिवाभिमुखीकृत्यकथनेनोन्मादावस्थाव्य
ज्यते १ मलयाचलेति विषधराणांसर्पाणांवदनाडंबरचितंहृतंगमनंयेनसमलयाचलसंबंधीप
वनःक्लेशंदुर्बलंदहतत्वदुपकारीअर्थात्जीवनधारीकिंचजीवनस्यप्रथवाप्राणधारणक्रियायाधारणशी
लोनष्टाममवर्ण्यजीवनहारीप्राणहर्ताकिंभवति एतेनएवंभवतेस्येप्रमावदघाप्रस्तात्तुःखदाअपि
स्तवंयतिक्षेदानीतेस्तखदाअपितुःखयतीतिव्यज्यते तेनचत्वत्संयोगवियोगावेवसुखदुः
खंभतिकरालाज्वलनज्वालास्तमनोमालाकिंतुविसहे १ मलयाचलपवनोविषधरवदनोप
चितगमनोदहतहक्लेशं कथमयमुपकारीजीवनधारीजीवनहारीभवतिभ्रंशं २ यत्तवखेच
इवचकोरोनयनेनेसततं सामहेतनवविरहमहाग्निदयवितनंत ३ हरिचंदनघनसारस्पर्शो
एवकारणेनात्पदिति २ यत्तवखेति तेनवनयनेयस्यामखेमवचंद्रस्तत्रचकोरोसतत विरहशिखी
तमभूतासिति शेषः हेनिर्दयसाजानकीनववितनंतेविरहमहतेश्रपहो आश्चर्यं तोसकृदपि
नपश्यसीतिभावः एतेनसाखीरघुनंदस्यातिप्रियाजानकीमत्वेनेशतिव्यज्यते तेनचतदुःखश्रवणाद
यशीघ्रंप्रकटोभविष्यतीतितस्याअभिप्रायइति ३ किंचिदुपायंजनेनतिचेतत्राहहरिचंदनेति हरि
चंदनघनसारयोःस्पर्शोविरहएवशिखीवह्निःतंदहतिकिंचचंद्रमपिपीचंद्रव्याजवान्दिनेशःसूर्यो

सं· नं·टी ६१ रश्मिभिः किरणैः नतं दहति एतेन प्रसिद्धवह्नेर्विरहवह्नेर्वैलक्षण्यं व्यज्यते तेन च तच्छान्त्युपायाभाव इति
अत्र रूपकालङ्कारध्वनितवस्तुना वस्तुध्वनिः ४ तवप्रियाइहगवस्थत्याह गतेति गतो विग्रहस्य शा
रीरस्य वर्णो यस्याः सा तामुवाहर्णाश्च हताणि यस्याः सा अतिवधिरे कर्णौ यस्याः सा गता क्रिया
यस्याः सा पिहृतानि तिरस्कृतानि भूषणानि यया सा ईदृशी तव प्रिया रसायन रत्नान किं तत्त्वयैव
लब्धा इष्ट्वा च्युतमुखवर्णत्वादिना जानक्या व्याधिजडतावस्थे व्यज्यते तेन च विरहस्मरणेनेति
गतविग्रहवर्णत्वेतेनास्माभिर्न तथा परिचीयते इति व्यज्यते तेन च त्वमेवावलोकय परिचिनु हि
हहति रश्मिभिर्वदिशेशाश्च हमिषी ४ गतविग्रहवर्णाच्युतमुखवर्णाति वधिरकर्णा नव
प्रिया नरसायनरत्नापिहृतभूषणा वैयलक्षणागतक्रिया ५ तव नामनि कर्णाभ्यर्णे ऽभ्या
र्णे तारस्वर्णपतनिचला सचतिनिःश्वासानमितव्यासा ननलनिकाशानतिविकला ६
ति अतिवधिरकर्णात्वेनेनवोधयितुमशक्यतेव्यज्यते नरसायनवनेत्यनेनवैद्यदर्शनानर्हता व्यज्य
ते ५ तवेति तारास्वरा शोभना वर्णा यस्मिन् स्तस्मिन्नेव नामनि चरमदशां ज्ञात्वा कर्णाभ्यर्णे
अभ्यर्णे समीपे भणिते सति चलासु नीनिपतति अपि च श्वसितः व्यासो विस्तारो येषां तान् अनलनि
काशान्वह्निसदृशान्निःश्वासांश्च चति अत्र पतसि चलत्वेन पूर्वोक्तैर्नभवद्रामनज्ञानभवददर्श
नेऽत्थानपतनयोर्हितव्यज्यते तेन च त्वदागमनमेव तस्या जीवनोपाय इति उक्तवादेन तदागमनं भवद्धि ८

6

दहवह्निरेवदृश्यवानमेश्चतितदीयमवह्निरहानलज्वालाभिः भवद्भिर्हावद्वनमस्माकंशरीरंचप्रदह्यतेइ
ति व्यज्यते तेनचतत्रस्थितस्यतवर्ह्षदपिसन्तापोनभवतीत्याश्चर्यमिति सलिलेति ५ ॥ सलिल
कणैःसहितेनलिनी दलानेशयनेतमभ्रयःसंतमलोहोभवतियथातमलोहस्पर्शेनांगानिदह्यन्ते
तथैवेतिभावः एतेनवृद्धिदाहस्यचिह्नंनश्येदपिलोहदाहस्यतेनेवनश्यत्यतोभवत्प्रियायाःसोढा
येहानिर्भविष्यतीतिव्यंग्य तेनचशंखिरवेति सुधाकरस्यकरनिकरःकिरणसमूहोऽपिहिमित्रि
तंगरलमयोभवति एतेनास्माभिःकृतादाहशांत्युपायाविपरीताजाताइति तेनैचापचारकंतेन

ससलिलकणनलिनीदलशयनेनतमभ्रयः भवतिसुधाकरकरनिकरोऽपिहिगरलमयः ७
तातन्वेतातत्त्वगतोवीक्ष्यतेनाप्यज्ञीत पवनस्पर्शोत्पतनमालिभिर्निर्णीते प प्रपनिमिषमधी
रेनयनेनीरंवहतिशरीरेधर्मरसं रहयतिकोरमापिवजनिरामाजनमिहकामातरमनसं ९

शङ्कमइति तेनयद्यपिविविधव्यामुपायान्हिन्दस्मीनादिविसरत्पावासहानिर्भविष्यतीतिव्यंग्य ७
तामिति तत्त्वगतोतोऽनिर्वचनीयोतन्तुताकृशतांवीक्ष्यतेनोऽस्माकंप्यज्ञीत यतःआलिभिःसखी
भिःपवनस्यस्पर्शेनउत्पतनेननिर्णीति एतेनमार्गणोऽपिस्मानशाक्यतेइतिव्यंग्य तेनचकृशताऽवधि
रिति प प्रपनिषमिषमिति अयनिमिषमधीरेतस्यानयनेनीरंवहतिशरीरेधर्मरसंस्वेदंवहतिध
र्मरसमित्यत्रायंभावःशीतमातात्पमिति प्रपनिमिपमधीरमित्यादिनादशमावस्थापूर्वरूपाव्यज्यते

म॰ तेन च यद्विरंस्यतिना यास्यति तर्हि त्वमास्मिन्नैर्भविष्यतीति वक्ष्यतीति हे रामरमणशील अपि वज्जनिर्वजनेत्यो
त॰टी॰ रुद्द विजनेवनेकामेनात्र रमणीयस्थाने रामाजने रमणशीलेजनेको वक्ष्यति त्यजविजनेविनाजनेकापी
६२ त्यर्थः वक्ष्यतीत्यनेन एतत्पश्चादस्माकमयी माम वस्थाजानीहीति व्यज्यते रामेत्यनेन रामाइत्यनेन
62 च रामेतिनवनाम अस्माभिः सह रमणेनैवसिद्धमिति व्यज्यते ममकोऽपराध इति चेत्तत्राह कामा
त्यस्मनस्कंन येयमस्माकमवस्था जाता अत्र त्वमपराधी भविष्यतीति भावः ९ ॥ अविनेति दीनेषु
दयां करोतीति तत्सम्बुद्धिः अत एव अविनावदिताः श्रेमा आकाशआश्रयायेन स तत्सम्बुद्धिः हे

अविन श्रेमाकर दीनदयाकर हृदयशयेशाख भूमिशयो अलमधिकविरसात्वमिह्यगता
तत्तद्दिश्या १० दयालुतानवसहजाद्दाहाकेन सृता

दयशयेतोज्ञानकी भूमिशयोस्य अ
धिकविरसा अलेन उपरतिर्विश्रामो यस्यां तया गतत्वमिहायस्य दयानत्रुद्दि अविनश्रेमाकेरसा
ह्निजानकीऽधिका कोऽनुश्रेमवान् ममप्रतिकस्य दीननव तयदीमानेरक्ष सितर्हि भक्तवत्सल इति
दीनेषु विनितनवनामनीयास्य तर्हि इति व्यजितेन च तवाऽपि महानकेर्थाभविष्यतीति अत्रपरतया
ऽत्यनेन नचेदाखनायास्यसि तर्हि नेमाशस्यसीति व्यंजितेन तत्र हीसत्येनमद् लपदयया भवदागम वे
ज्ञास्यति तस्मात्कृपाकरास्त्वविधायदयाविस्तारय येन सुखिताभवेदिति व्यंजितेन १० दयालुतेति ।
हे इति खेदे हे नाथ तव सहजस्वाविकीदयालुता तस्याः सरभसेषु सवेगे षपविरम्भोणकृत्थितः श्रीतिः

च

अपिकृतदर्शनाभवतेतिशेषः एतेनव्रजनेदनस्यागमनविलंबकारिताव्यज्यते तेनत्वंकथमपिदर्शनमा
गमिष्यसीति इयालोनमपत्रभवतेतिशेषः एतेनेदृशेऽपिविदेशस्थश्रेयसामसंपादयाकवोचितेनत्तायते
स्ववशीकृतेनजनेनवदयाविधानेकेनचिद्धतमितिभावः नत्सवभसेत्यादौपरिरंभणाबहुत्वेनदय
याभवानागत्यवारंवारमुत्याथेनामालिंगिष्यतितदासावधानाभवेदानभवेदितिव्यंग्य ११ आ
रंतापरिरंभणमागत्यतवमात्रमपिपश्येयमाह अस्मिन्निति हेपतेअस्मिन्विषमेसमयेत्वं
पश्येहमतेविश्वनाथआगमनेजकृतआश्रितवत्सलपरमधर्मसंलग्नतदात्तासेत्वागत्य

तत्सवभसपरिरंभणकृविरपिकृतधृता ११ अस्मिन्विषमेसमयेत्वमेवतपश्यपते विश्व
नाथनाथागमनेकृतेहस्समते १२ इतिश्रीमन्महाराजकुमारश्रीविश्वनाथसिंहविरचि
तेसंगीतरघुनंदनेदेवविरहवर्णननामद्वादशःसर्गः १२॥ एवंहृपशेपतिभावकविपद्मेविश्वनाथे
णेनेनकविःप्रियामवलोकमानस्यनिजनाथस्यतवकिंयशोवर्णयिष्यतीतिव्यज्यते तेना
चैतावतापिनागमिष्यसितदातवयशोवर्णयिष्यतीति शिवपदे योविश्वनाथोनिजप्रियायेऽश्रा
हंगामेवदत्तवाननतस्यपरमवसिकस्यस्वामिनस्तवयतीनिष्ठुरताकिमुचितेतित्वमेवविचारये
तिव्यज्यते वयमेतावंतकालमिमांजीवंतीज्ञातवःसप्रतिजीवितनवेतिंत्वमेवमुखमवलोकयक
ययेतिस्वमनेतस्यनेनव्यज्यते १२ इतिश्रीमन्महाराजाधिराजश्रीरामचंद्रकृपापात्राधिका

विश्वनाथसिंहकृतायां [illegible] द्वादशः सर्गः ९

से॰
नं॰टी॰
६२

63

सत्कलइति सोऽन्तर्हितः रामचंद्रः चंद्रमाउदियायकीदृशः सत्याःकलाःचतुःषष्टिकलायस्यसः चंद्रप
क्षेसत्यः कालाःषोडशकलाः यस्यसः पुनश्चमृगराजः सिंहस्तेनप्रवसतीगतिर्यस्याः चंद्रपक्षे मृगरा
जाःमृगश्रेष्ठास्तैः सतीगतिर्यस्यसः चंद्ररथेमृगायोजिताइतिप्रसिद्धेः पुनश्चकुंदपुष्पाणिएवभांति
नक्षत्राणितेषांस्रक्मालातेनमंडितः चंद्रपक्षेकुंदपुष्पाणि वभांतिनक्षत्राणितेषांमालातेनसमुद्रनम
ण्डितःशोभितः दर्शनेनसमुद्रवर्द्धनशत्रुभयत्रसमाने पुनश्चवन्यमंजुलपरागपिंगलः चंद्रप
क्षेवन्यःजलसंभवःसचासौमंजुलपरागइवपिंगलश्चसः अत्रवन्येनजलस्थितनिकटकंजेनि

सत्कलः समृगराजसद्गतिः कुंदपुष्पभस्रक्मालयमंडितः दर्शनेनसमुद्रवर्द्धनोवन्यमं
जुलपरागपिंगलः १ रामचंद्रउदियायचंद्रमाःस्मितांशुकरणातापहा येनिरीक्ष्यवा
नितायवारिधिः सचलन्नयनदोलस्तरंगितः २॥ प्रथम लीयस्थितइतिव्यस्येन तेनचवनि
तावचनश्रवणमिति १ पुनश्चशोभनस्मितांशुनिकरेणतापहा चंद्रपक्षेस्मितसिवयोःस्नानि
करःसमूहस्तेनतापहा यंरघुनंदनंनिरीक्ष्यवृनितानामाद्यः समुद्रएववारिधिःसचलद्भिर्नयना
दौर्भिर्भुजैश्चतरंगितः सजातत्तरंगआसीदितिशेषः अयमागतोऽपसारइतिपरस्परंकथयन्तश्च
चलनयनवाहवोऽबलाश्रमन्तितिभावः चंद्रपक्षेयंचंद्रंनिरीक्ष्यवनितोदयइववारिधिःसचलन्नयन
दोघइवतरंगाःसजातासेपतिसःयथासमुद्रःचंद्रंवीक्ष्यहृष्टिंप्राप्नोतियथारामचंद्रंवीक्ष्यसर्वाःसमु
द्रोऽप्यानंदमवाप्नोतिभावः अत्रश्लेषानुप्राणितरूपकालंकारेणसखीनामालस्यादजनकोक्ताप

येति याम्नषणानामालिः वियोगेन हुताशनया परिच्छिन्ना सा पंचेषुणात्क्लेशेन नमोदमनंदेन मांसलेनि खिलोय
केसुरूपत्वमः परियाविताऽपि उत्तमा तिस्मन्मम मत्यर्थः पतेन पूर्वसंगमादिहानी रघुनंदनदर्शना
स्यापिकानदंप्रदत्वं व्यज्यते तेन च विप्रलंभस्य शृंगारस्याविष्करयितत्वं प्रीतिजनकत्वं ज्ञ अत्रापि कालो
कारश्चनितवस्तुनावस्तुध्वनिः ३ श्रीरघुनंदनश्यामो मरुवीनां चक्षुवर्णयति कापीति कापि चंद्र
मुखी स्करुचिरचिबुकतस्पिनि शोषः चंचुवस्याधमाधभवानेवेदृशकर्म करोत् इत्युक्ता चुंचुंबेति
भावः अत्र चंद्रमुखीत्येन नदर्शनानंददानसुखप्रकाशो व्यज्यते तेन च रघुनंदनसुखकमल
यावियोगहुताशनपरिच्छिन्नतामन्नषणालिरखलोगकेपुनः नत्समानि परमोदमांसलेय १८
त्वेताऽपि परियावितासुरूः ३ कापित्तुमस्करुचिरचिबुकं चन्द्रमुखी काचिद्वाववदेवा
दोषामेत्वमकल्मषी १ काचित्परिरेभपट्टवमणामोदवता काचिदवभ्रान्निजपतिवस
संकोच इति काचिदिति नेममदेवस्य भाग्यस्य दोषः यत्त्वत्व वियोगो जातः त्वमकल्मषी निर
पराधपवेति काचिद्वाचा पतेन यतो भवद्विरहेणामदनातुल्केशजातोऽतो भवानेव कल्मषी
ति व्यज्यते तेन च तस्याश्रेतकोप इति १ काचिदिति काचिन्मोदवती रमणी श्रीरघुनंदनपट्ट
यथा तथा परिरेभ अत्र परिरेभ इत्येनेनाल्पकालागतमपि रघुनंदनं चिरकालागतमिवा
मेल इति व्यज्यते तेन च प्रेमातिशय इति अत्र हृदेशाहावभावान्विधाय परिरंभयपदेष्विवशी
ष्यत्वणमपिमानेन नत्यजदिति पट्टपदेनत्पदोशयो व्यज्यते तेन च तस्याः गुणगर्वितात्वमिति ।

मे०
त०टी०
६४

64

काचिदिति काचिन्नीतिमती निजस्य पत्युः स्ववसनेऽप्यवभातं एकग्रथ्यामायस्थितवतीत्यर्थः एतेनायंन
पुनेरव्यङ्गाक्लिष्टमितितदाशयो व्यज्यते तेनचतस्याश्रैयेष्वमिति २ ॥ कापीति काप्यतिह्रीदेश्रा
तिलज्जाप्रदे रघुनंदनस्यातिशेषाः रमणस्य तस्य वशुणावीणायाजन्या काचनेति काचनयत्नभीदेश्र
कुटयानजेनमहता एतेनयतस्त्वं पलायेऽतः स्वविधेयआहृत्यकोष्ठागारेत्वारद्विष्यमइतिव्यज्या
ते तेनचतस्याश्रुतिसंनिकृष्टवर्जितत्वमिति कापीत्यादिनालज्जितेरघुनंदनेहङ्गमामानेनजङ्घेति
तितदाशयो व्यज्यते तेनचतस्याःविहारविलवाऽसहिष्णुत्वमिति अतिह्रीदमित्यत्रायंभावः ।

कापिवीणायाजगौरमणागुणमतिह्रीदे अकृतभ्रकुटितर्ज्जनंकाचनपुतिभीदे ३ काचि
दासनेऽवदन्निषीदप्रियमस्तवे विश्वनाथनाथोऽसिकथयनः किंकलुषं ४ अविदितवि
रहपीडयैवयमेतर्हिमागतासीता तामिह्वदयितेतामहमप्यतर्हितोऽस्त्वम् १ ॥

विरहविषमज्ञानक्याः सखीनांचक्लेशस्यगानेनरघुनंदनेलज्जितेचकारेति ३ काचिदितिहेप्रिय
सहत्वंयथातथाआसनेनिषीदत्वंविश्वनाथनाथोसिअतःकथयनोऽस्माकंकिंकलुषमितिका
चिदवदत् अत्रकथयेत्यनेनत्वापराधवयंनविद्मइतिव्यज्यते तेनचशरीरांतसमक्लेशरूपशाय
श्चिन्नकारयितात्वमेवजानासीतिकटाक्षयतीति ४ इमामसेसापर्यंपराधंस्थापयित्वामनक्त्वितिनेव
विकथयिष्यतीतिविज्ञायपरमशवीणारघुनंदनउन्नरयति अविदितेति नविदिताविरहजापीडा
ययासाऽयंसीताअधुनातर्हिमेतर्हिचनआगतासामात्रतोऽहमपितासीतानांमदपिपीडसेवदयित

मेंतर्हितोऽस्त्वं एतेनपत्युर्मयापीतस्यसत्वात्कदाचिदपिगुणेनेदं यातीतिव
ज्ञेयः तेनवाहमपिनेतर्हितोऽभविष्यामीति २ ॥

ज

ताश्चमाहर्षितेऽयुत्तरमाह मावोचतेति हे प्रियाः प्रिये मा किमपि मावोचत त्वमद्य वचनं स्यान्तं नं कथय
तयज्ज्ञातं तज्ज्ञातमेव सखीति स्मितमुत्तरयित्वा रामः जानकीमाह प्रियमिति पदेन योयस्याः
प्रियो भवति सा तस्याऽपराधमपि गुणतया गणयतीति व्यज्यते तेन च अपराधकथनमनुचितमि
ति सस्मितमित्यनेन निजस्मिन्नस्य यातास्तामवतापमपि विस्मारितवानिति व्यज्यते २ अथ सर
रूपवर्णयन् जलविहारोत्साहं वर्द्धयति प्रियेपश्येति हे प्रिये त्वं पश्य कोमलाः शैवला यस्मिंस्तत
कमलं जलं यस्यां सा सरयूरिह विलसति कीदृशी सरयूः ललितया काकल्या स्तम्भमधुराः अत्र

मावोचत मा किमपि प्रिये प्रियाः ज्ञातमेव यज्ज्ञातं सस्मितमुत्तरयित्वा सखीति प्राह जाना
कीं रामः २ प्रिये पश्य सरयूरिह विलसति कोमलशैवलकमला ललितकाकलीकलि
तखगालीमंजुलालिजुलकमला १ प्रचुरपरागसरपरिसूरितकटिमितसलिलसुललि

घनितानुकलितानि युक्तानि खगानामालिः पंक्तिः तया मंजुलानि व्याप्तानि यस्मूलीनां भ्रमराणां
जलानि येषु तानि कमलानि यस्यां सा अत्र पक्षिणां विहारेण मकरादिदुष्टजीवभयं नास्तीति
व्यज्यते अत्र भ्रमरसमूहशब्देनेन कमलानामीषद्विकसितत्वं व्यज्यते तेन च प्रातःसमय इति
अत्र सरयूविहाररूपवाच्यस्य सकलविशेषणप्रतिपाद्यतया वैशिष्ट्येन वस्तुना वस्तुध्वनिः १
प्रचुरपरागेति प्रचुरस्य परागस्य परेण पविस्फुरितेन कटिमितेन सलिलेन सुललिता मिलिता

सं०
तं०टी०
६५

65

मीनायेश्रुतेश्रनएवमीनांकः कामस्तस्यकेतनात्समालत्वायेदंगासदेगासैस्तरलिताचपलेत्या
र्थः श्रद्रुवेत्यादिनाजलेमोगयेव्यज्यते कटिमितेत्यादिनानिमज्जनशंकाऽभावोव्यज्यते तेनचवि
हारयोग्यतेति तगातरेगेत्यादिनातत्रकामोद्दीपनभवतीतिव्यज्यते श्रत्रापमालंकारेणवस्तुध्व
निः २ कुमुदेति कुमुदद्वंदमकरंदस्यविशदैर्वर्द्धमिविंदुभिश्र्वारुसम्यक्चंद्रकितासंजातचंद्र
केत्यर्थः श्रनिलेति श्रनिलेनसमाकुलानांफललतांकुलानांकुसुमावलिभिःपरिकलितात्र्यामा
कुमुदद्वंद्वेत्यादिपदेनमकरंदविंदुपातात् कुमुदानामर्द्धनिमीलनंव्यज्यते कमलकुमुदयोरर्द्धो

मिलितमीनमीनांकेकेतनसमनंतगतरलिता २ कुमुदद्वंद्वमकरंदविशदवद्भविंदुचारुचं
द्रकिता श्रनिलसमाकुलफललताकुलकुसुमालिपरिकलिता ३ नवनाभीस्तघमावक
रललितावर्त्तविशाला विश्वनाथमानसपरिषेवितसमाणितीर्थरुचिशाला ४ ॥

न्मीलननिमीलनात्वाराविदिनसंधोह्वयोरपिसमाशोभाव्यंजिता तथाचरात्रिदिवशोभातोऽपि
काश्मनःशोभाव्यंजिता श्रनिलेत्यादिनारस्थनफललताश्रपिशोभातिशयप्रदेशदशोभ्याजलिमि
वदहतीतिव्यंग्य श्रत्रवस्तुनोत्प्रेक्षालंकारध्वनिः फललताकुलेत्यादिनादिवापिविहारयोग्य
ताव्यंजिता ३ नवेतिनवनाभीस्तघमायाश्रनुकरणाकरललितेरावर्त्तैर्विशाला विश्वनाथस्यमा
नसनपरिषेविता साक्षात्समाणितीर्थरुचीनांशालेवशालाचसा नाभीत्यादिनाऽवर्त्तानाला
गुनागंभीरताचव्यज्यते श्रत्रप्रतीपालंकारेणवस्तुध्वनिः समणितीर्थरुचिशालेतिपदेनउभयतट

मिलितमीनदिनमहोमिश्वकन्यकौ नेतयंताविभिहारयोगयलाँजिता ४

तडगाणेति यस्यकराणां आलीपंक्तिः उड्डूनां नक्षत्राणां गणएव खगानां पालीपंक्तिस्तस्यास्तालिका यथा
तालीवादनेन खगा उड्डीयन्ते तथा किरणैर्नक्षत्राणीति भावः एतानां निविडतानां हिमकणानां पाल्येव मौ
क्तिकालीतस्याम् आलीयथा हंसी मौक्तिकानि कवलयति तथैवेयं हिमकणानीति भावः विधुकिरणा
एव मणाल्यास्तासां भक्षणायां यत्ती गजाली गजपंक्तिः तिमिरमेव महिषः तस्य कालीदुर्गा ईदृशी य
स्यकराणां किरणानां मालीमः श्रभ्रमाली सूर्यः श्रभ्रकदेति एतेन स्नानसमयो व्यज्यते तेनचविल
उड्डगणखपालीतालिका पुष्करालीयनहिमकणपाली मौक्तिकाली मराली विधुकिरण
मणालीभक्षणाय गजाली तिमिरमहिषकाली सोऽभ्रदेशस्तुमाली १ इति श्रीमन्महारा
जकुमारश्रीविश्वनाथसिंहविरचिते संगीतरघुनंदने श्राद्धर्भ्रतरघुनंदनकार्तिकसरत्न
वर्णनेनामत्रयोदशः सर्गः १३ सहचरीसमुदायसमन्वितः शयसेराजगृहीतधरास्ततः
स्तवरासावववारिविगाहितप्रचलतिस्मततोरघुनंदनः २॥
बोनकार्यं इति १ इति सिद्धिश्रीमन्महाराजाधिराजश्रीविश्वनाथसिंहकृतायां सर्वपार्थचंद्रि
कानाम्नि टीकायां त्रयोदशः सर्गः १३ सहचरीति शयसरोजेनकरकमलेन गृहीता धरा हस्ता
स्तताजानकीयेनसः स्तवदंसर इंदसारवत्सववारिविचतत् अत्रशयसरोजत्यादिना जलवि
हारेजानक्यानिषेधवचनेव्यज्यते तेनचअस्यैतस्याधीनत्वम् तेनचगुण्यत्वम् तेनचरघुनंद
नानेजनकभावग्राहिकात्वमिति २॥

स॰
त॰टी॰
५५

66

सरसजलइति रमणीगणेकृतारतिर्येनसः अनेनरघुनंदनस्यसर्वेष्वप्रेमवत्ताव्यज्यते तेनचदक्षि
णनायकतेति जानकीजानिरित्यनेनरघुनंदनस्यजानक्यामधिकप्रेमेतिव्यज्यते तेनचानुकूलना
यकतेति सवधोवधूसहितस्यसिंधोःरुचेःशोभायाःहानिर्यस्मात्सःयस्यशोभानिरीक्षणनस्तुशः
समुद्रोमलिनाभवतीतिभावः १ ललितेति ललितोहृष्टःकायोयस्यसःतां आदृतत्वमपटवत्त्वंव्य
ज्यते अतएवविलक्षितालज्जितायाललनायास्तास्ताकौतुकेनविहसितवदनेयस्यसःकृतानिभुवा
नपरिरंभणरंजनानिएतानियेनसःतारमणीसमुदितःसम्यग्दीपितोमदनोयेना

सरसजलेजानकीजानिः विहरतिरमणीगणकृतरतिविहसवधूसिंधुरुचिहानिः १ ल
लितकायविलक्षितललनाकौतुकविहसितवदनः कृतभुवनपरिरंभणरंजनरमणीस
मुदितमदनः २ उच्चकुंकुमकस्तूरीकर्दमकलितकलेवरलसितः

सः अत्रकौतुकपदेनवारंवारंकमलेगोपायमानानामंगानिगमानिनभवंतीतिव्यज्यते तेनचर
घुनंदनस्यरसाधिक्यमिति अत्रशेषमदनपदेनरघुनंदनविषयकसात्विकभावप्रेमाविवक्षितः
तथाचाक्तंभक्तिरसामृतसिंधौप्रेमैवगोपरामाणांकामइत्यगमत्प्रथामिति अथवायथासाके
तेसकलसामंतीसहिद्धानंदरूपातथाकामोपिमन्यइति रमणीसमुदितमदनइत्यनेनसंभोगा
भावोव्यज्यते तेनचधर्मशास्त्रसत्त्वं तेनचरघुनंदनस्यधैर्यातिशयइति २ उच्चकुंकुमेति उच्च
स्यकुंकुमकस्तूर्याःकर्दमेनकलितेयुक्तेयत्कलेवरेतेनलसितःशोभितः

अत एव येन जलधरसमये वर्षाकाले धातुभिर्गैरिकादिभिर्युतः स चासौ मरकतशैलश्च सः हसितो
भवतीति शेषः अत्र मरकतशैलेत्यादिना रुद्रेण देहस्य निश्चलता व्यज्यते तेन च रुद्रेणाविजन्याः स्त
भवति अत्र प्रतीपालंकारध्वनितवस्तुनावस्तुध्वनिः ३ ऊआएइलसमेभति चपलायामालायस्याता
हशायनश्व ऊआएल समयालललनाल्यामण्डितः सावीमण्डलमुख्यस्थित इति यावत् परमविशा
लो विश्वनाथनाथोऽतिकौतुककृते अत्र चपलोपमयाक्रीडन्त्यः सख्यः उच्छलन्तीभिः कदा
चिदाच्छाद्यते कदाचिद्दृश्यते इति व्यज्यते अत्रोपमालंकारेण वस्तुध्वनिः ऊएइलेत्यादिना पला
जलधरसमये येन धातुयुतमरकतशैलो हसितः ३ ऊआएसमललनालिमण्डितो घनइ ~
व चपलामालः विश्वनाथनाथोऽतिकौतुककृते परमविशालः ४ निर्गत्याथ प्रवाहाद
द्भिनववसनेन भूषणैरङ्गरागैरात्मानं भूषयित्वा निजरुचिपटलेनोद्भासिताशान्तराले ।
स्थित्वा सिंहासने तेन तटभुवि निहिते सादरं मोदमानावन्यान्या लोकलीलारसमत्तभवतो
यितो मा भूदाहन्त्येजेष्यामश्च इति सखीनामाशयो व्यज्यते तेन च रुद्रेणं देवोपरि पतितो जलसेचनमि
ति ४ निर्गत्येति अथ जलक्रीडानन्तरं जानकीरामचन्द्रौ प्रवाहान्निर्गत्य अभिनववसनेन भूषणैरङ्गरा
गैश्चात्मानं भूषयित्वा तटभुवि निहिते निजरुचिपटलेनोद्भासित आशानां दिशामन्तराले मध्ये या
नत तस्मिन् सिंहासने स्थित्वा सादं मानौ अन्योऽन्यं लोकलीलारससादरयायानद्याशु भवतः नि
जरुचीत्यादिना सिंहासनस्य रोचिष्कारानिकृतं सूर्यप्रकाशमदयतीति व्य

जानकीरामचन्द्रौ

सं॰
र॰टी॰
६२
67

इति सिद्धिश्रीमन्महाराजाधिराजश्रीविश्वनाथसिंहविरचितेव्येयार्थचंद्रिकानाम्नि टीकायां चतु
र्दशः सर्गः १४ अथायेति स्पष्टं अत्र प्रातःकाले प्रातपत्रदानेन रघुनंदनस्य बालसूर्यस्यापि किर
णासहिष्णुत्वं व्यज्यते तेन च सुकुमारतातिशय इति विरोचमान इत्यत्रेश्वरतमा राजदितच्छत्रेणा
तिताभिः सूर्यकिरणाच्छटाभिर्मिलिताः श्रीजानकीरघुनंदनयोरनेकवर्णमणिभूषणाः सर्वतो
विच्छटाः परितः प्रसरंतीति भावः १ कल्पतरुतलेति सुवर्णमयी वेदिका यस्मिंस्तत् वन्हिरवि
इति श्रीमन्महाराजकुमारश्रीविश्वनाथसिंहविरचिते सगीतरघुनंदनस्मरस्तटविहारव
र्णनं नाम चतुर्दशः सर्गः १४ अथ यवराभोजनकान्तजायाः पाणिं गृहीत्वा परमादरेण सु
प्रातपत्रेण विरोचमानो निकेतनं श्रीगणराजगाम १ कल्पतरुतले कमनीयतमं मनोरम् व
न्हिरविचंद्रिरंशहंते स्वर्णमयवेदिके वनेतम् सर्वतः सौन्दरम् १ ललितसकलोपकरणेन सं
शोभितं तत्र सिंहासने परमं रमेशो रजनीजानकीजानकीनायको विश्वनाथयाचितो भगवरेण
चंद्रिरोहहंते प्रथमसमावरणे वह्निमंडलस्य द्वितीयस्तत्र्यमंडलस्य तृतीये चंद्रमंडलस्य सर्वतः सौंदिरं
दिरां शोभा तया सहितं कमनीयतमं मंदिरं कल्पतरुतले वह्निरवीत्यादिपदेन प्रणवत्रमात्रारा सारामवी
जान्तर्गत इति व्यज्यते तेन चास्याः तिरमतेति १ ललितेति ललितेन सकलोपकरणेन छत्रचामरेणा
नछत्रचामरव्यजनासनासनादिसामग्र्या संशोभितं तत्र मंदिरे भगवान् भावेन भावनया गम्यो श्रीणां
विश्वनाथेन अर्चितो पूजितो परमरमेशो जानकीनायकाः सिंहासने रजतः भावगम्यश्चित्यनेनेयं चैव व

[illegible] २ ॥

१४

तत्र मंदिरे भावनायोगं रामे विस्तरेण वर्णयन्नाह अथेति अथेति नितरां सर्वर्णने मंगलार्थः रामः
विकसितस्य कमलालयस्य कमलस्येवाकारो यस्य तत्र निजपरमागारे सुदा सखीभिः साकं रासवि
धाने समानव्रत श्रुत्र कमलालयस्यादिना मन्दिरस्य पञ्चरूपता व्यज्यते तेन च तत्र स्थितानां बीजरूप
तेति १ सीतासमेन निस्पृष्ट एतेन मम सख्या रामदर्शनार्थं बहिर्निःसरते इति व्यज्यते तेन च रामकर
णानंदात्मा समदर्शनानन्दस्याधिक्यमिति २ विहरतीति सखीनां नयनयोर्विश्रामो यस्मिन्सः सीतया
अथ निजपरमागारे विकसितकमलालयाकारे रासोल्लासविधाने सुदा सखीभिः समानव्रत
१ सीतासमेतः श्रियारामलीलावलोकनानंदभराल सामी नामानिकामो चिद्दाहरतीका
वित्सखीकामपि संजगाद २ विहरति सीतारामामध्ये सखीनयनविश्रामः अथ पंट ३ हव
नलेपद्मा १ चसेव्या २ ध्यात्मकेशी ३ सहजया ४ तारा ५ चवीराङ्गनाज्ञा ६ कमलाता
या ७ कमलालया ८ १ सखिकमरेष्ट्वंशी १ रंभा २ मेनका ३ मृगलोचना ४ चंद्रा
वली ५ कर्पूरगंधा ६ कलरवा ७ वरलोचना ८ दोमा ९ चंद्रमा १० वराङ्गा ११ पद्म
गंधा १२ मालिनी १३ सुरतोत्सवा १४ हरिणी १५ कमलिनी १६ रमा १७ माया १८ ह
सहितो रामः मध्ये विहरति तथा त्वत्पतिय सिनी १९ ३ षोडशभक्तनदलपुन्दत्पतिपद्महा। हि
यासकलसख्यः समुत्थे सवने पश्यतीति सखीत्यादिपदेन व्यज्यते तेन चन्द्र चमत्कार इति इह
वल्लकीं कामध्यमं श्लेषहसख्यः सहजयेति सहार्थे तृतीया २॥

से॰
तं॰टी॰
६८

68

केसरेषेकोनविंशतिसख्यः २ ३ हृदयेत्यचनित्ययेत्यञ्चसहार्थेलतीया ४ ५ ६ ७ ८ ९ नतिमत्या
हृदया २ सश्रेयसी ३ चमनोरमा ४ विमला ५ सुनयना ६ नित्यया ७ ४ सुस्मिता ८ सि
ता ९ शुकसंभवा १० हरिवल्लभा ११ सुविशारदा १२ शुभरूपा १३ प्रकृति १४ महा
माया १५ वेदजातिविशारदा १६ ५ सप्तपदलशुद्धादशालीमंडलीविलसतिनता ह्री
रोद्भवा १ प्रियभद्ररूपा २ भद्रदा ३ विद्युल्लता ४ ६ सखिवाक्यशीला ५ चारुरूपा ६ स
ती ७ हंससुगामिनी ८ वरपद्मरेखा ९ प्रमदा १० सुस्मिता ११ कुंकुमगंधिनी १२ ७
षोडशदलशोभना १ शुभदा २ सुस्मिता ३ शांता ४ धरा ५ संतोषिका ६ सुखदा ७
सुवर्णा ८ सुमदा ९ दमा १० परा ८ शृंगचारुदेहा ११ कविरूपा १२ चारुहकू १३ स
वेमात्रिका १४ धात्री १५ सुधीरा १६ कमलमध्यस्थानगारामोत्तमकाः ९ उप दलरति
१ रतिनति २ मती ३ ऊशाला ४ नैथवचमेदिनी ५ माल्या ६ महाहा ७ माधवी ८ का
मदा ९ कामविमोहिनी १० १० लीलाकला ११ प्रेमप्रदा १२ षोडशसुकर्णगिका १
वरसुधामुखि २ ज्वला ३ कनका ४ सुरभि ५ रविविजोगिका ६ ११ शशिमुखी ७
हंसी ८ वरश्रोणी ९ चित्ररेखा १० शशिकला ११ विशदालिका १२ शुभदंतिका १३ ।
माधुर्यका १४ चवेरा १५ ज्वला १६ १२ नदननरेशानसखिमंडलमोत्तनडपमिदशाशन
हेंहः १० ११ १२ १३ ॥ मू. अथानंतनन्दनंभुनरथोलहंसंतनम् १३ ॥ ३३ ॥ ३ ॥ ३३ ॥ ३ ॥

सद्व्यजनचामरकादिभिः सकलैर्वैरैः श्रेष्ठैरुपकरणैर्लसंतः करायासोत्थः वीणामृदंगेगेयांगते।
यत्तरंगावाचादनेतत्पराः एताः सकलाः सख्यः विश्वनाथस्य श्रीरघुनंदनस्य विनोदनेविनोदज
नकेउत्तमसंगीतेविहितासिवेरंतरमोहनेयस्मिन्कर्मणितद्यथा तथागायंतिसंगीतकेचन्दस्या।

प्रनगलिविगुतेभातिवितनेकोटिरपितरंवेतरे दशकोटिशोविलसंतिसख्योदिवि
हितनिरंतरम् १४ सद्व्यजनचामरकादिसकलवेरापकरणलसत्कराः वीणामृदं
गेयामतापनरंगवदनतत्पराः १५ गायतीगितमनुत्तमविहितसरंतरमोहनम् सं
गीतकेन्दयतिसकलाविश्वनाथविनोदने १६ इतिश्रीमन्महाराजकुमारविश्वना
थसिंहकृतेसंगीतरघुनंदनेसर्वोस्थितिनामसंख्यावर्णनंनामपंचदशःसर्गः १५
विपिहविहरमुनिवरमानसंसंचारिन् परतरब्रह्मवरचरितसथारिन् रामरसिकसंवे
ताहरिन् मञ्जरसवदनसंगीतरघुनंदनत्वामहंनीराजयामि ॥

ति १६ इतिश्रीमन्महाराजाधिराजश्रीरामचंद्रकृपापात्राधिकारिविश्वनाथसिंहकृतायांव्या
ख्यार्थचंद्रिकानाम्नीटीकायांपंचदशःसर्गः १५ विपिहरीति विपिनविहरमुनिवराणांमान
सेसंचरणशीलापरतरब्रह्मवरचरितस्यसथारणशील रामरसिकानांसंवेतोहरणशीला
समोरसंस्वदनचंदनवत्संतापहरेयर्थः एवंभूतसंगीतरघुनंदनत्वामहंनीराजयामि ॥

मे॰
न॰टी॰
६५

69

अत्र प्रथमविशेषणेनास्य रघुनंदनसमानरूपता व्यंजिता तेन च सर्वोत्कृष्टतेति अतिदुःस्त
रोदुःखानामाकरो यो भवसागरस्तं तारयतीति तत्संबुद्धिः सततप्रेम्णा सुमुखमुद्रिं धरतीति
तत्संबुद्धिः रघुपतेर्मतिं कारयतीति तत्संबुद्धिः श्रोत्रश्रवणयोः सुधाधारां संधरतीति तत्
संबुद्धिः श्रोत्रश्रवणेत्यादिविशेषणेनास्याः तिमाधुर्य्यं व्यज्यते हतमायेवाजनेयेन तत्स

अतिदुस्तरदुःखाकरभवसागरतारिन् सततप्रेमसुमसमरोद्धारिन्नुज्ज्वलसद्विला
सिन् रघुपतिमतिकारिन्नमलयशःप्रसारिन् श्रोत्रश्रवणसुधाधारासंधारिन्
शमनभवनगमनहरणपरायणाविन् भीतिविभंजनसज्जनरंजनहतमायोजन
अखिलजनगणगंजनसद्गुणगोवर्द्धनधृतिविवर्द्धनत्वामहंशरणमामि रामपतितपातक
पंचपापबाधकसकलसिद्धिसाधकरसिकशिरोमणिप्रमादककल्मषगीतनादकम
कलसत्कर्मभावद्धर्मशर्मकरनर्मसंचरणजननमरणहरणसमति

बुद्धिः सद्गुणपवर्गा वत्सान् वर्द्धयतीति तत्संबुद्धिः यथा गोवर्द्धनः पर्वतो गा वर्द्धितवांस्तथैवे
तिभावः शेषं स्पष्टम् अतिदुस्तरेत्यादिविशेषणैरिहामुत्र चास्य सर्वाविद्यातत्त्वं व्यज्यते तेन
चावश्यं धारणीयतेति रामेति पंचपापानि ब्रह्महत्यादीनि बाधयतीति तत्संबुद्धिः

सकलानां सतां कर्मणां च भगवतां धर्माणां च शर्मणां च कर्तः कारकेत्यर्थः नर्मणां ज्ञानकी रघुनंदना
नयोरेकांतरहस्यानां मे चरणं युवां रोयस्मात्तत्संबुद्धिः जन्ममरणं हरतीति भ्रमति विभ्रांति
पुषाणातीति हावलीलासादयस्तेषां भावं भावनां विस्तृणातीति जनानां शरणं रक्षकं चरणाय
यचतुर्थो शायस्य तत्संबुद्धिः वर्णानां ब्राह्मणादीनां वर्णेतरवैरैः विनिहणाणि विदारयतीति स
कलानां लीलानां आभरणं भूषणं स्वरूपं शिवशुकयोः स्मरणं जानकीरघुनंदनचिंतनस्व

भरणं हावभावविस्तरणं जनशरणं चरणं वर्णावर्णेदुरितदरणं सकललीलाभरणं।
शिवशुकस्मरणं महामोहांधतमसहरणं तं साकेतपरमस्मरणं निगमागमसिद्धांत
शिरोमणिं शमदमयमनियमादिफलचतुर्वर्गफलितकल्पतरुं त्वामहं भावयामि

रूपं महामोहरूपांधतमसं तस्य हरणं नाशनं तं च तं रणे हेरूप्यं साकेतस्य परमसरणं उत्कृ।
ष्टमार्गस्वरूपं निगमा वेदाः आगमाः शास्त्राणि तेषां सिद्धांतशिरोमणिं तत्परमसिद्धांतेत्यर्थः
एतेन सर्वत्र त्वामेव भावनीयः इति व्यज्यते तेनैवेतत्कल्याणस्य महाफलमिति चतुर्वर्गैरा।
र्थधर्मकाममोक्षैः फलितः सर्वाभीष्टकल्पतरुः स्वतस्तत्संबुद्धिः

सं· त·टी· ७·

विश्वनाथेति विश्वनाथः शिवः कविर्वा तत्समानसमेश्वरस्तुल्यस्तस्मात्रिःस्मृत छंदांस्येव कोकनदानि
कम्रकमलानि येषां पाठे एव मकरंदैस्तैर्मिमिश्रितः रागा भैरवादयस्त एव रसा जलध्वनितैः संस्तु
ता ताला एव शैवालानि तैर्वलितयुक्तः ताना एव तरंगास्तैः समुल्लसित मूर्च्छना एव मीनास्तैः
संकलित सप्तस्वरा एव आवर्तास्तैः कलित श्रुतयो द्वाविंशतिः संगीतशास्त्रप्रसिद्धास्ता एव
मरालकुलध्वनितै राकुलित लघुगुरुप्लुतादिभेदा एव पुलिनानि तैर्लसज्ज्वलत्स्थलादि पदे

विश्वनाथमानससमेरोनिःसृत छंदःकोकनदव्यूहमकरंदमिश्रितरागरससंस्तुत
तालशैवालवलिततानतरंगोच्छलितमूर्च्छनामीनसंकलितसप्तस्वरावर्तकलित
श्रुतिमरालकुलाकुलितलघुगुरुप्लुतादिभेदपुलिनोज्ज्वलितज्ञानकर्मफलदा
लतोल्लसितविविधवाद्यगतिक्रमनदीनदहरितलयसंवलितसद्भुवनसागरा
मिलितसीतारामचरितसरिद्रूपत्वामहंगायामि ॥

नादगुरुनादीनां संग्रहः ज्ञानकर्मणी एव कूलेन पोर्ड्लते तोल्लसितशोभितविविधेषुवा
द्येषु यागतयस्ता एव क्रमनदीनदलानि तैर्हरित लयेन संवलिते सतां श्रवणमेव सागरस्त
त्रमिलितसीतारामचरितमेव चलितासरिन्नदरूप सा विद्यपत्वनास्परसमयत्वव्यज्यते श्रवरू
पकालकरिणावस्तुध्वनिः विश्वनाथेत्यादिना साधनावस्थायामेपि परमस्वादस्त्वमि।

निवसेत तेनवतवगानयेऽयेति ॥

सं॰
त॰टी॰
७१

७१

पेषति मास्वंतस्तानन्तारापरिहृढस्यचंद्रमसः श्रीरामचंद्रस्य विशदध्यानसंधानमेव सारोयस्या
सा याकाश्चिदपि लीलाजवेन श्रीरघुनंदनो राममेव ध्यायतीति भावः पापौघस्य उदंचेती श्रा
वा भवजलधेः समुत्तारणे उदारा नौ परगुणग्राहकाणां स्वांतस्य मनसः कारावेश्मन अत्र हे पेत
नरामरालस्तरसिकाः शमफलावाप्त्यनस्मरिष्यंतीति विकल्प्यते नेन चैतेषामनन्यभक्तत्वमिति श्री
रामस्य एकाश्रयः प्रसारोयस्या सा विश्वनाथाब्धिवाक्ये वर्वा रघुनाथात्मचारोयस्याः सा रघु

पद्यामाधुर्यधाराधरणितलगता विश्वनाथप्रचारा भास्वत्संतानतारापरिहृढविश
दध्यानसंधानसारा पापौघोदंचराभवजलधिसमुत्तारणे नौरुदारा श्रीरामैकप्रसारा
जयति परगुणग्राहकस्वांतकारा १ इति श्रीमन्महाराजकुमार श्रीविश्वनाथसिंहविर
चिते संगीतरघुनंदने ग्रंथमहात्म्यवर्णनपूर्वकप्रणामादिविधाननाम षोडशः सर्गः १६

नेदन एवेमं ग्रंथे विचार्यमनस्विनः प्रकटितवानिति भावः धरणितलगता पद्यमाधुर्यधा
राजयति सर्वातिशायितया वर्तते ईदृशोऽयं ग्रंथेस्माधुर्ययरमानामस्तीति भावः १ रामस्ये
मं च मत्कारप्रमोदाय महात्म्यनाम विशेषः विश्वनाथेन कृता व्याख्यार्थचंद्रिका १ इति सि
द्धिश्रीमन्महाराजाधिराज श्रीमहाराजा श्रीराजा बहादुर रामचंद्रकृपापात्राधिकारि विश्व
नाथसिंहदेवकृतायां अर्थव्याख्यचंद्रिकानाम्नि टीकायां षोडशः सर्गः १६ ॥

नं० ५८